

श्रीः ।

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

—०—

श्रीकाञ्ची—प्रतिवादिभयङ्करसिंहासनाधीश्वरैः

जगद्गुरु-श्रीमदनन्ताचार्यस्वामिभिरनुगृहीता

॥ ऐकशास्त्रय-मीमांसा ॥

ॐ

सेयम्

वैदिकग्रन्थवर्धिनीसभया

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायां सम्मुद्य

प्रकाशिता विजयतेतमाम् ।

॥ श्रीकाञ्ची ॥

1926.

क्रोधन संवत्सरीय-मीनमासे ।

एतन्मूल्यं कलाष्टकम् ।

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ भूमिका ॥

इह खलु प्रसिद्धमेतद्यन्निरवद्यनित्यापौरुषेयत्वादिभिस्सकलप्रमाणमूर्ध-
न्यतया महिनो वेदो भगवदाराधनविधिप्रतिपादनपरिक्षीणेन कर्मकाण्डेन,
आराध्यपरमपुरुषस्वरूपरूपगुणविभूतिविशदीकरणविशारदेन ब्रह्मकाण्डेन च
भागद्वयात्मकतामासादयतीति । तत्र च पूर्वकाण्डं विवरीतुं प्रवृत्तेन महर्षि-
णा जैमिनिना कर्मदेवताकाण्डद्वयघटितं षोडशाध्यायात्मकं पूर्वमीमांसाशास्त्रं
प्रणीतमिति, तथा उत्तरकाण्डविवरणप्रवृत्तेन भगवता बादरायणेन चतुर-
ध्यायं शारीरकमीमांसाशास्त्रं प्रणीतमिति चैतदपि सुप्रसिद्धम् ।

तदेवं पूर्वोत्तरभावभासुरं मीमांसाशास्त्रं " अथातो धर्मजिज्ञासे "
त्यारभ्य " अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिश्शब्दा " दित्येवमन्तम्-पाठकमः,
चेतनानां त्रिवर्गं प्रथमप्रावण्यरूपो ऽर्थस्वभावः, औपनिषदेष्वङ्गाङ्गि-
भावप्रतिपादकवाक्येषु यज्ञादिकर्मणः पदार्थत्वेन सम्बन्धः, कासुचिद्वि-
द्यासु यज्ञतदुपकरणादीनां दृष्टिविशेषणत्वोक्तिः, कर्मब्रह्मविद्ययोर्दृष्टान्त
दार्ष्टान्तिकभावः, विद्याकर्मणोरुत्पाद्योत्पादकभावात्तच्छेषभूतविचारयोस्तत्क-
मभाक्त्वसामञ्जस्यम्, व्याख्यानभूतमीमांसायां चोत्तरभागस्य पूर्वभागोक्त-
न्यायसापेक्षत्वं चेत्यादिभिः पौर्वापर्यनियामकै स्सङ्गतिविशेषै विशिष्टक्रमं
सत् एकग्रन्थत्वापरपर्यायमैकशस्त्रचमनुभवतीति महर्षिबोधायनप्रभृतिमतानु-
यायिनां विशिष्टाद्वैतिनां सिद्धान्तः ।

सचायमनवद्यगन्धो हृद्यतम इशङ्करभगवत्पादादिभिरप्यादृतश्च सि-
द्धान्तश्शास्त्रदीपिकाया भूमिकां विलिखता वाराणसीवासिना श्रीमता राम-
मिश्रशास्त्रिमहोदयेन सप्रमाणं सयुक्तिकं च विशदकारि ।

अथ च मोहमय्यां निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रिताया स्सव्याख्यायाः
शास्त्रदीपिकाया भूमिकायां श्रीमाननन्तकृष्णशास्त्री तामिमं सिद्धान्तं प्रत्या-
चख्यौ निर्दिष्टपूर्व-श्रीराममिश्रशास्त्रिभूमिकाप्रत्याख्यानमुखेन ।

यदा च श्रुतप्रकाशिकासहितं श्रीभाष्यं मोहमय्यां निर्णयसागरमुद्रा-
लये मुद्रयितुमुपचक्रमे श्रीमानस्मत्प्रियमितं श्रीनिवासाचार्यः, तदा तस्य
महदेव कुतूहलमुदजृम्भत— 'जगद्गुरु श्रीप्रतिवादिभयङ्करस्वामिचरणानां
सूक्तिमय्या ऐकशास्त्रचसमर्थनसमर्थया भूमिकया सनाथयितव्यामिदं श्रीभाष्य'
मिति; प्रार्थयतेस्म च स तदा श्रीजगद्गुरुस्वामिचरणान् । तदात्वे च
श्रीस्वामिचरणा बहुतरकार्यवैयग्र्यविशदहृदयास्तदीयां प्रार्थनां फलेग्रहिमा
ध तुमवकाशमलब्धवन्तः काले च तदनु बहुतिथे गते पुनरपि केषाञ्चिदास्ति
कानामभ्यर्थनया ऐकशास्त्रप्रतिष्ठापनपरस्वतन्त्रप्रबन्धप्रणयनमङ्गलकार्षुः
प्राणैषुश्च सद्यः । तदेवेदं प्रबन्धरत्नमैकशास्त्रचमीमांसा नाम ।

अत्र च श्रीमदनन्तकृष्णशास्त्रिमहाशयीयभूमिकालेखगताः स्वमति
विलसविकस्वरवादाः पारम्पर्येण पठ्यमानाश्च केचन वादा ऋजुतमेन पथा
सप्रमाणयुक्तियोगं सम्यगेव प्रत्याख्यातास्सन्तीति निर्मत्सराणां विदुषां मनो
विनोदनाय तमिमं प्रबन्धं सम्मुद्य प्रकाशयन्तो वयं गुणपक्षपातिनां सताम्-
भिमानमाजनानि भूयास्मेति अव्यमव्याहतम् ।

इति निवेदिता —

वेदिकग्रन्थवर्धिनीसभाध्यक्षानुमतः

श्रीवैष्णवदासः,

श्रीजगद्गुरुस्वामिचरणानां चरणकमलोपजीवी ॥

काशी ।

१-४-१०.२६

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीहस्तिशैलशिखरोज्ज्वलपारिजाताय नमः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीकाञ्ची—प्रतिवादिभयङ्करलिहासनाधीश्वर—

जगद्गुरु-श्रीमदनन्ताचार्य स्वामिभिरनुगृहीता

॥ ऐकशास्त्रय-मीमांसा ॥

जगज्जन्मस्थितिध्वंसहेतवे मुक्तिसेतवे ।

ब्रह्मणे श्रीनिवासाय चोदकाय नमो धियाम् ॥१॥

करिशैलशिरोभूषा कमलाकामुकः पुमान् ।

करोतु करुणासिन्धुः कल्याणं काङ्क्षितार्थदः ॥२॥

भातु मे हृदये स्वोक्तिभासा मोहतमोऽनुदन् ।

भाष्यकृद्भास्करो नित्यं भागधेयं त्रयीविदाम् ॥३॥

सर्वकर्मसमाराध्यं ध्येयं सर्वफलप्रदम् ।

विचार्य ब्रह्म, मीमांसाशास्त्रे विंशतिलक्षणे ॥४॥

मीमांसाभिख्यमेकं तच्छास्त्रं विंशतिलक्षणम् ।

इति वेदविदां शुद्धसिद्धान्तोऽत्र प्रकाश्यते ॥५॥

अत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते हेत्वाभासैस्तु केचन ।

सत्तर्कैस्तान् समाधातुमप्यत्र प्रयत्नामहे ॥६॥

“ अथातो धर्मजिज्ञासा ” इत्यारभ्य “ अनावृत्तिशब्दादनावृत्ति
शब्दात् ” इत्यन्तं विंशतिलक्षणमेकं मीमांसाख्यं शास्त्रमिति वेदाविदां
सिद्धान्तः ।

तत्र कर्मविचारपरो द्वादशाध्याय्यात्मको महर्षिणा जैमिनिना प्रणीतः
कर्मकाण्डः, देवताविचारपरो महर्षिणा काशकृत्स्नेन प्रणीतश्चतुरध्याय्या-
त्मको देवताकाण्डः, महर्षिणा बादरायणेन व्यासेन प्रणीतो ब्रह्मविचारपरो
ब्रह्मकाण्डश्चेति काण्डत्रयात्मकं मिदमेकं विचारशास्त्रं चतुर्दशसु विद्यास्थाने-
ष्वन्यतमतया महर्षिभिः परिगणितम् ।

कर्मब्रह्मभागात्मना विभक्तस्याप्येकस्य वेदाख्यस्य व्याख्येयस्याऽर्थ-
विचाररूपत्वात् काण्डत्रयात्मना विभक्तमपि कृत्स्नं मीमांसाख्यमेकं विचार
शास्त्रम् । पौर्वापर्यरूपक्रमविशेषनियामकसङ्गतिविशेषविशिष्टार्थत्वाच्च कर्म
ब्रह्मविचारभागयोः पौर्वापर्यं सुस्थम् । साकाङ्क्षत्वे सति विशिष्टैकार्थप्रति-
पादकत्वाच्च पूर्वोत्तरमीमांसयोरेकवाक्यत्वपर्यवसितमैकशास्त्रचमनवद्यम् ।

“अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चे द्विभागे स्यात्” [२-१-४६]
इति जैमिनीयं सूत्रम् । तत्साकाङ्क्षत्वं च तदुत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्तकत्व
तन्निवर्तनीयाकाङ्क्षोत्थापकत्वान्यतररूपवत्त्वम् । प्रकृते च पूर्वभागोत्था-
प्यायाः ‘ कर्मारारध्यः क ’ इति वा ‘ कर्माङ्गकं कि ’ मिति वाऽऽका-
ङ्क्षाया विषयसिद्धिसम्पादनेन निवर्तकत्वादुत्तरभागस्य तत्साकाङ्क्षत्वो-
पपत्तिः ।

अर्थशब्दस्य तावदभिधेयपरत्वेन कचिद्व्याख्यानम्, प्रयोजनपरत्वेन
कचिद्व्याख्यानं च दृश्यते । तत्राऽऽद्ये पक्षे-कर्मारारध्यत्वविशिष्टब्रह्मरूपैकार्थप्रति-
पत्तिपरत्वम्, कर्माङ्गकब्रह्मज्ञानरूपैकार्थप्रतिपत्तिपरत्वं वा कर्मब्रह्ममीमांसयोरस्ती-
त्येकार्थप्रतिपत्तिपरत्वरूपमैकार्थ्यं सूत्रपादम् । द्वितीये पक्षे-कर्मणः परम्परया
ब्रह्मणो ब्रह्मज्ञानस्य वा साक्षादेव च मोक्षप्रयोजनकत्वान्मोक्षरूपैक प्रयोजनकत्वं

कर्मब्रह्ममीमांसयोरस्तीत्येकप्रयोजनपर्यवसायित्वरूपमैकार्थ्यं सूपादम् । तथा च, पूर्वभागे परब्रह्माराधनरूपस्य कर्मणः, उत्तरभागे तदाराध्यस्य ब्रह्मणः तदङ्गकब्रह्मज्ञानस्य वा प्रतिपादनात् एकप्रयोजनपर्यवसायित्वाच्च पूर्वोत्तर-भागयोर्निरुक्तमेकवाक्यत्वपर्यवसितमैकशास्त्रचमुपपन्नतरम् ।

उपदेशादिभिर्विशतिलक्षणस्य मीमांसाशास्त्रस्यैक्यं प्राप्नोतीति प्राञ्च आचार्याः प्राहुः ।

“ उपदेशा दथोक्तादिस्वारस्या द्वर्मयोगतः ।

पूर्णोपदेशतश्चैक्यं पूर्वभागोपजीवनात् ॥ ”

इति तेषामियं सङ्ग्रहकारिका ।

स भगवान् महर्षिर्बोधायनो ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य सुविस्तृतां वृत्तिं कुर्वन् आदावेव— “ वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषा ” इति, “ संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिः ” इति च कर्मब्रह्ममीमांसयोः पौर्वापर्यमैकशास्त्रचं च स्पष्टमन्वगृह्णात् । स च महर्षेर्बादिरायणस्यैकव्यवहितप्राशिष्यः । वक्तृसङ्कल्पाधीनं द्वैकग्रन्थ्यं भवति । परस्परविरुद्धनानाशास्त्रार्थप्रतिपादनपराणामपि सर्वदर्शनसंग्रह, सर्वसिद्धान्त-संग्रहादीनामत एव चैकग्रन्थ्यनिर्वाहः । वक्तृसङ्कल्पश्चात्र तदीयसच्छिष्य सूक्त्या विज्ञायते । “ संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिः ” इति हि तत्सूक्तिः ।

अत्र ‘ संहित ’ मिति सङ्गतत्वाभिधानाद्विशतिलक्षणस्यैकग्रन्थ्यम् । नियतपौर्वापर्यैकव्याख्येयव्याख्यानरूपतया सङ्गतत्वमेव चात्र संहितत्वमभि-संहितम् । व्याख्येयस्य वेदस्यैकप्रबन्धत्वं प्रतिपाद्यैक्याद्भवेत् । कृत्स्नस्य वेदस्य पुरुषार्थपरत्वेन वा ब्रह्मपरत्वेन वा प्रतिपाद्यैक्यमङ्गीकृत्य एकप्रबन्धत्वं वावस्थापनीयम्, “ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति ” “ वेदैश्च सर्वैरहमेव बन्धः ” इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारात् कृत्स्नस्य वेदस्य ब्रह्मपरत्वमव्याहृतं

स्यात् । इत्थं बादरायणस्य वक्तुरैकप्रबन्धसङ्कल्पस्य बोधायनोक्त्याऽवगते
रूपदेशबलादैकशास्त्रच.सिद्धिः ।

वेदे स्वरवर्णपादगीतिविभागानुपूर्व्यादीन मुपदेशमात्रगम्यत्वं सर्वस-
म्प्रतिपन्नम् । तथाऽत्राप्युपदेशगम्यत्वं वक्तृसङ्कल्पस्य स्वरसंप्राप्तं नापनेयम् ।
यः खल्वर्थो महर्षिभिर्न्यायमुखेन प्रतिपाद्यते, स तु न्यायमुखेनैव गृह्यते ।
यश्चोपदेशमुखेन, स तूपदेशेनैव—इति स्थितिः । महाभारतप्रतिपादितेष्वर्थेषु
न खलु कश्चिन्न्यायसञ्चारं करोति । योऽर्थो यथोपदिष्टस्स तथैव गृह्यते ।
ब्रह्मसूत्रोक्तार्थेषु च न्यायसञ्चारः क्रियते । विंशतिलक्षणीवृत्तिकारो भगवानु-
पवर्षोपि प्रथमतन्त्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ “ शरीरके वक्ष्याम ”
इत्याह ।

“ अथातो ब्रह्मजिज्ञासे ” त्यथशब्दस्वारस्यादपि पूर्वोत्तरमीमांसयो
रैकग्रन्थ्यं सिद्ध्यति । तथा हि—; अथशब्दस्य स्वपूर्ववाक्यस्थधातुतात्पर्य
विषयताबच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नक्रियानन्तर्यं शक्तिरिति तावत्सर्वसम्प्र
तिपन्नम् । “चैत्रेण पच्यते, अथ भुज्यते” इत्यादिप्रयोगे चैत्रकर्तृकपाकक्रियो
त्तरकालिकत्वस्य भोजनक्रियायां बोधेन तथाविधशक्तेस्सुवचत्वात् । प्रकृते च
कर्ममीमांसारूपवाक्यघटकीभूत-कर्तव्येति धातुतात्पर्यविषयधर्माविचारकरणरूप
क्रियानन्तर्यं ब्रह्ममीमांसायां बोध्यते । स्वपूर्ववाक्यस्थत्वस्य स्वपूर्ववाक्यघट
कत्वेनानुसन्धीयमानतारूपत्वाच्च कर्तव्येतिपदस्य “ अथातो धर्मजिज्ञासे ”
ति सूत्रघटकत्वाभावेपि न क्षतिः । एतादृशस्य मुख्यस्याऽथशब्दार्थस्य
कचिदसम्भवे च गत्यन्तराभावात् योग्यतया बुद्धिस्थानन्तर्यं परिगृह्यते ।
यथा—“ अथातो धर्मजिज्ञासा ” इत्यादौ । कचिच्च तावन्मात्रगतेरप्य
भावे, अथशब्दस्थानन्तर्यरूपमर्थमेव परित्यज्य आरम्भादिरूपा अर्था आश्री-
यन्ते ; यथा—“ अथ शब्दानुशासनम् ” इत्यादौ । तावता च स्वारसि
कमुख्यार्थविवक्षासम्भवेपि अमुख्यार्थाश्रयणं च न युक्तम् । न च “ अथा

तो धर्मजिज्ञासा ” इत्यत्रेव अत्रापि पूर्ववाक्याभावेन मुख्यार्थविवक्षाया असम्भव इति वाच्यम् ; धर्ममीमांसाया एव पूर्ववाक्यत्वात् ।

पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्र्यं च शङ्करभाष्येऽप्यङ्गीकृतं दृश्यते । एवं ब्रूह-“ एकं आत्मनश्शरीरे भावात् ” इति सूत्रं व्याचक्षाणो भाष्यकारः-

“ इह देहव्यतिरिक्तस्यात्मनस्सद्भावस्समर्थ्यते बन्धमोक्षाधि कारसिद्धये । न ह्यसति देहव्यतिरिक्तात्मनि परलोकफला- श्चोदना उपपद्येरन् । कस्य वा ब्रह्मात्मकत्वमुपदिश्येत । ननु शास्त्रप्रमुख एव प्रथमे पादे शास्त्रफलोपभोगयोग्यस्य देह व्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुक्तम् ? सत्यमुक्तं भाष्यकृता, ननु तत्रात्मास्तित्वे सूत्रमस्ति ; इह तु स्वयमेव सूत्रकृता तद- स्तित्वमाक्षेपपुरस्सरं प्रतिष्ठापितम् । इत एव चाकृष्याऽऽचा र्येण शबरस्वामिना प्रमाणलक्षणे वर्णितम् । अत एव च भगवतोपवर्षेण प्रथमतन्त्र आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ ‘ शारीस्के वक्ष्याम ’ इत्युद्धारः कृतः । इह चेदं चोदना लक्षणेषूपपासनेषु विचार्यमाणेष्व्वात्मास्तित्वं विचार्यते कृत्स्न शास्त्रशेषत्वप्रदर्शनाय । ” इति ।

“ एक आत्मनश्शरीरे भावात् ” इति सूत्रे देहातिरिक्तात्मसद्भाव- स्समर्थ्यत इत्युक्त्वा शास्त्रारम्भ एव प्रथमपादे देहातिरिक्तात्मसद्भावस्य समर्थितत्वादिह पुनस्तत्समर्थनं किमर्थमित्याशङ्क्य, शास्त्रारम्भे प्रथमपादे भाष्यकृता शबरस्वामिना तत्समर्थनं कृतम्, न तु सूत्रकृता ; अतोत्र सूत्र कृत एव तत्समर्थनारम्भो युक्त इति समाधानमुक्तम् । अत्र च ‘ शास्त्रा रम्भ ’ इत्युक्तिः पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्र्याभिप्रायनिबन्धनैव । भिन्नशा- स्त्रत्वे पौनरुक्त्यशङ्काङ्कुरस्यैव न खलु प्रपक्तिर्नाम । ततश्च भगवतश्शङ्क राचार्यस्य पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्र्यमभिमतमेवेति स्पष्टं प्रतीयते । ” इति

एव चाकृष्ये ” त्यादिना भाष्यग्रन्थेन च बादरायणेनोत्तरभागे कृतं देहातिरिक्तात्मसद्भावसमर्थनं सिद्धवत्कृत्यैव भाष्यकृता शबरस्वामिना तत्रापकर्षः कृत इत्युक्त्या शबरस्वामिनोप्यभिमतमिदमैकशास्त्रचमिति प्रतिपत्तिरव्याहता भवति ।

न केवलमेतावदेव; वृत्तिकृत उपवर्षस्याप्यभिमतं पूर्वोत्तरमीमांसयो रैकशास्त्रचमित्यपि वृत्तिग्रन्थोदाहरणेन समर्थितं भवति । अन्ततश्च “कृत्स्नशास्त्रशेषत्वप्रदर्शनाय ” इत्युक्तिः पूर्वोत्तरभागरूपयोर्मिमांसयो रैकशास्त्रचं भाष्यकृतोऽभिमतं दृढयति, कृत्स्नशब्दप्रयोगात् । “ चोदनालक्षणेष्पासनेषु विचार्यमाणेष्वि ” त्युक्तिश्च पूर्वभागोक्तधर्मलक्षणवत् एवोपासनस्योत्तरभागे विचार्यमाणतया धर्मविचारपर एवोत्तर भागोपीति च सूचयति ।

भामतीकारस्तु—

“ अधस्तनतन्त्रोक्तेन पौनरुक्त्यं चोदयति—नन्विति । परिहरति—उक्तं भाष्यकृतेति । न सूत्रकारेण तत्रोक्तम्, येन पुनरुक्तं भवेत्, अपि तु भाष्यकृतेत्यत्रत्यस्यैवार्थस्यापकर्षः प्रमाणलक्षणोपयोगितया तत्र कृत इति । यत इह सूत्रकृद्वक्ष्यत्यत एव भगवतोपवर्षेणोद्धारोऽपकर्षस्य कृतः । विचारस्यास्य पूर्वोत्तरतन्त्रशेषत्वमाह—इह चेति । ”

इति पूर्वोदाहृतभाष्यपङ्क्तिं व्याचरुयौ ।

अत्र च भामत्यां “ अधस्तनतन्त्रोक्तेने ” ति “ पूर्वोत्तरतन्त्रशेषत्व ” मिति च कर्मब्रह्ममीमांसयोः पूर्वोत्तरत्वरूपक्रमः, एकस्यैव शास्त्रस्य भागद्वयात्मना विभक्तस्य पूर्वोत्तरभागरूपत्वमात्रं च स्पष्टमुक्तं भवति ।

अथशब्दस्य नानार्थकत्वेऽप्यत्र जिज्ञासासूत्रे तस्यानन्तर्यार्थकत्वमेवाऽऽहतं बहुभिर्भाष्यकृद्भिः । कर्मब्रह्ममीमांसयो रैकशास्त्रत्वाङ्गीकारे च कर्ममीमांसारूपपूर्ववाक्यस्थधातुना तत्पर्यायेष्वधर्मविचारक्रियानन्तर्यार्थकत्वमथशब्दस्य

मुख्यं स्वारसिकं च सम्भवतीत्यथशब्दस्वारस्यानुरोधेन कर्मब्रह्ममीमांसयोरैक
शास्त्रचसिद्धिः ।

ब्रह्मसूत्रगतं—‘ उक्ता ’ दिशब्दस्वारस्यादपि । पूर्वोत्तरमीमांसयोरैक
शास्त्रचं सिद्धयति । यथा हि भगवान् बादरायणः “ अल्पश्रुतेरिति चेत्त-
दुक्तम् ” “जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम्” “विकरणत्वान्नेति
चेत्तदुक्तम्” इति सूत्रेषु समानशास्त्रे स्वेनैवोक्तानर्थान् निरूपपदेन परामृ-
शति, तथैव पूर्वतन्त्रे जैमिन्याद्युक्तानप्यर्थान् निरूपपदमेव परामृशति—“सं-
ज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि” [३—३—८] “ प्रदानवदेव तदु-
क्तम् ” [३—३—४३] इति । नह्येवं भिन्नशास्त्रगतानामर्थानां निरु-
पपदं परामर्शः कचिद्दृश्यते । स्वोपबृंहणीयश्रुतिस्मृतिगतार्थपरामर्शः कचि-
देवं स्यात् ; नत्वनुपबृंहणीयभिन्नशास्त्रगतार्थपरामर्शः । यत्र च जैमिनिना
पूर्वतन्त्रेऽनुपन्यस्ता अर्थाः परामृश्यन्ते, तत्र तन्नामनिर्देशः क्रियते—“ सम्प-
त्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ” [१—२—३२] “ परं जैमिनि-
मुख्यत्वात् ” [४—३—१२] इत्यादिषु । समानशास्त्रे पूर्वमुक्ताना-
मर्थानां निरूपपदं परामर्शो जैमिनिनापि “ उक्तं समाम्नायैदमर्थम् ”
[१—४—१] इत्यादिसूत्रेष्वनुसृतः । न च—“प्रदानवदेव तदुक्तम्”
[३—३—४३] इत्यादौ पूर्वतन्त्रे जैमिन्युक्तानामर्थानां न तदग्रन्थोप-
जीवनेन परामर्शः, अपि तु न्यायविशेषसूचनेनाऽर्थविशेषनिर्णयार्थं दृष्टान्त
मात्रतयोपादानमिति वाच्यम् ; एतादृशन्यायविशेषाणामन्यत्र कचित्स्वेन वा
ऽन्येन वाऽनिर्णीतत्वेन ‘ प्रदानवदेवे ’ ति प्रसिद्धवन्निर्देशासम्भवात् ;
‘ तदुक्त ’ मिति शब्दास्वारस्याच्च । पूर्वतन्त्रे जैमिनिनैव तस्य न्यायस्य
निबद्धत्वेन तमुपजीव्यैव शारीरके बादरायणेन स्वाभिमतार्थसाधनात् ।
अन्यथा “ सिद्धमन्नं परित्यजे ” ति न्यायावतारः ।

यत्तु विरुद्धमिव कैश्चिदुच्यते—

“ पूर्वतन्त्रसिद्धार्थानां दृष्टान्ततयोत्तरतन्त्रे परामर्शो हि पूर्वोत्तरतन्त्रयोर्भेदमेवावगमयति । न हि पूर्वतन्त्र एव पूर्वतन्त्रसिद्धार्थो दृष्टान्ततयोपादीयते । नापीयं सूत्रशैली *दृष्टचरा; यत्समान एव तन्त्रे सूत्रितो न्यायविशेषो निदर्शनार्थं पुनस्सूत्रान्तरेण परामृश्यत इति । अतिदेशशैल्या खलु ‘ अत एव प्राणः ’ ‘ तथोत्थानविसर्जने ’ इति परामृशन्ति ”— इति ;

तदेतद्वण्डकूश्माण्डप्रच्छादनकथाप्रत्यभिज्ञापकम् । ब्रह्मकाण्ड एव पूर्वं सूत्रितस्थार्थस्य उत्तरत्र सूत्रान्तरे परामर्शदर्शनात् । तथा हि;— “ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ” [१—३—२०] “ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ” [१—४—१७] “ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ” [२—१—३] इति च पूर्वनिर्णीतार्थानामुत्तरत्र ‘ तदुक्तम् ’ ‘ तद्व्याख्यातम् ’ इति परामर्शो दृष्टः ।

“ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ” इत्यस्मिन्] प्रथमाध्याय तृतीयपादविंशसूत्रे “ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेतिचेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ” इति प्रथमाध्याय द्वितीयपाद सप्तमसूत्रस्थ निचाय्यत्वा दिति पदेन विवक्षितोऽर्थः परामृष्टः । “ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ” इति प्रथमाध्याय चतुर्थपादीय सप्तदशसूत्रे “ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासान्नैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ” [१—१—३२] इति प्रथमपादीयसूत्रे प्रोक्तोऽर्थो व्याख्यात मित्यनेन परामृष्टः । द्वितीयाध्याये प्रथमपादे “ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ” [२—१—२७] ‘ आत्मानि

* दृष्टचरीति उच्यन्तप्रयोग एव साधुः । अस्माभिस्त्विह यथामातृकमुदाहृतम् ।

चैवं विचित्राश्च हि ” [२-१-२८] इति सूत्रद्वयोक्तोऽर्थो “ विकरण
त्वाच्चेति चेत्तदुक्तम् ” [२-१-३१] इत्युत्तरसूत्रे तदुक्त मिति
परामृष्टः ।

पूर्वतन्त्रे च महर्षिणा जैमिनिना स्वेनैव पूर्वपूर्वसूत्रेषूक्ता अर्था
उत्तरत्र परामृष्टा बहुशः—“ उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ” [१-१-२९]
“ उक्तं तु वाक्यशेषत्वम् ” [१-२-२१] “उक्तश्चानित्यसंयोगः”
[१-२-५८] “ उक्तं समाम्नायैदमर्थं तस्मात्सर्वं तदर्थं स्यात् ”
[१-४-१] उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशस्स्यात् ”
[७-४-१] “ उक्तं समवाये पारदौर्बल्यम् ” [८-४-१७]
“ तदुक्तदोषम् ” [९-२-१] “उक्तं च तत्त्वमस्य” [९-३-२६]
“ स द्वयर्थः स्यादुभयोः श्रुतिभूतत्वाद्विप्रतिपत्तौ तादर्थ्याद्विकारत्वमुक्तं
तस्यार्थवादत्वम् ” [१०-२-३१] “उक्तमभावदर्शनम्” [१०-६-४०]
“ व्याख्यातं तुल्यानां यौगपद्यमगृह्यमाणविशेषाणाम् ” [११-१-६६]
“ एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वम् ” [११-४-४२]
इत्यादिषु ।

पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्राभावे हि नामनिर्देशं विनैव तदुक्त
मिति निर्देशे क्रियमाणे दुर्ज्ञेयत्वं स्यात् । ‘ अत एवे ’ ति निर्देशस्तु
तत्रैव भवति, यत्र स्वल्बव्यवहितपूर्वनिर्दिष्टस्य हेतुत्वेन विवक्षा स्यात् ।
व्यवधानं च कचित्सूत्रापेक्षया कचिदधिकरणापेक्षया । प्रासङ्गिकेन व्यव
धानं तु न दोषाय । व्यवहितार्थस्य हेतुत्वविवक्षया ‘ अत एवे ’ ति
निर्देशस्तु न वेदान्तदर्शने कचिद्दृष्टः । ‘ अत एव च नित्यत्वम् ’ इति
देवताविकरणस्य सूत्रे ‘ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ’
इति तदव्यवहितपूर्वसूत्रप्रोक्त एवार्थो हेतुकृतः । ‘ अत एव च स ब्रह्म ’
इत्यत्रापि ‘ सुखविशिष्टाभिधानादेव चे ’ ति तदव्यवहितपूर्वसूत्रप्रोक्त

एवार्थो हेतुकृतः । ‘ अत एव न देवताभूतश्च ’ इत्यत्रापि ‘ शब्दादि-
भ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ’ इत्यादिषु
पूर्वसूत्रेषु निर्दिष्ट एवार्थो हेतुकृतः । ‘ अत एव प्राणः ’ इति सूत्रेपि
‘ आकाशस्तल्लिङ्गात् ’ इत्यव्यवहितपूर्वसूत्रप्रोक्त एवार्थो हेतुकृतः । ‘ अत
एव चामीन्धनाद्यनपेक्षा ’ इत्यत्र तु मध्ये स्तुतिमात्राधिकरणपारिप्लवाधि-
करणाभ्यां व्यवधानेपि ते प्रासङ्गिके, तेन साक्षात्सङ्गतपूर्वाधिकरणस्थे
‘ ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ’ इति सूत्रे प्रोक्तस्यार्थस्य हेतुकरणम् ।
एवमन्येष्वपि सूत्रेषु द्रष्टव्यम् ।

‘ तथा ’ इत्यतिदेशेन स्वोक्तार्थस्य निर्देशोऽप्यव्यवहितपूर्वनिर्दिष्ट
स्यैव भवति ; ‘ तथा प्राणाः ’ इत्यत्र तथैव दर्शनात् । व्यवहितपूर्व
निर्दिष्टस्यार्थस्य प्रदर्शनं हि—उक्तादिशब्देन क्रियते । ‘ विकरणत्वा-
न्नेति चेत्तदुक्तम् ’ इत्यत्र सूत्रद्वयात्पूर्वमुक्तस्यार्थस्य परामर्शः क्रियते ।
‘ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ’ इति सूत्रे तदुक्तम् इति परामृष्टोर्थस्सुदूरपूर्व
मुक्तः ‘ अर्मकौकस्त्वा ’ इति सूत्रे । ‘ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्त-
द्व्याख्यातम् ’ इति सूत्रे परामृष्टोऽर्थश्च पूर्व प्रतर्दनविद्यायामुक्तः ।

आदिग्रहणं च पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्र्यगमकम् ;—‘ सर्ववेदान्त
प्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ’ ‘ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधस्तद्दर्शनात् ’
इति आदिग्रहणं दृश्यते शारीरके । तत्र प्रथमसूत्रे आदिशब्देन संयोग
रूपाख्या गृह्यन्ते । पूर्वतन्त्रे शाखान्तराधिकरणे ‘ एकं वा संयोगरूपचो
दनाख्याविशेषात् ’ [२—४—९] इति सूत्रे चोदनया सह पठितास्संयो
गरूपाख्याः । सर्वशाखाप्रत्ययैककर्मतासाधकतयाऽभिमततास्वविशिष्टसंयोग
रूपचोदनाख्यासु चोदनां शब्दतो गृहीत्वा संयोगादीनि त्रीण्यादिपदेन
गृह्णाति भगवान् बदरायणः । पूर्वमीमांसाया एकग्रन्थत्वेन सन्निहिततया
तत्र चोदनया सह पठितानां संयोगादीनामादिग्रहणेन प्रतीतिर्भाविष्यतीत्य

भिप्रेत्यैव बादरायणः प्रातिस्विकपाठमनादृत्य आदिग्रहणमकरोत् । न च पूर्वतन्त्रादन्यत्र कचिदेवमेकत्वसाधकहेतूनां पाठोस्ति; यथा वैयाकरणानां गणपाठधातुपाठादयः । द्वितीयसूत्रे चादिपदेन लिङ्गवाक्ययोर्ग्रहणम् । तानि च श्रुतिलिङ्गवाक्यादीनि पूर्वतन्त्रे तृतीयाध्यायतृतीयपादे ' श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ' इति सूत्रे पठितानि ।

' श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ' [३—३—४९] इति श्रुत्यादिबलीयस्त्वस्य हेतुतयोपन्यासोऽप्यैकशास्त्र्यगमकः । सिद्धस्यैव हि हेतुतयोपन्यासो भवति । श्रुत्यादिषु मध्ये पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरापेक्षया बलीयस्त्वं च पूर्वतन्त्रे ' श्रुतिलिङ्गे ' त्यादिसूत्रे समर्थितम् । पूर्वतन्त्रसिद्धं श्रुत्यादिबलीयस्त्वमुपजीव्य तस्य हेतूकरणं पूर्वतन्त्रेणोत्तरतन्त्रस्यैकशास्त्र्यं गमयति ।

' सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ' इति सूत्रे साध्यांशनिर्देशो नास्ति ; स च ' एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् ' इति पूर्वतन्त्रीयशाखान्तराधिकरणस्थसूत्रादनुषङ्गितेन एकमिति पदेन लभ्यते । सर्वेषु वेदान्तेषु प्रतीयमानमुपासनमेकमित्यर्थः । शारीरकसर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणं च ' पूर्वतन्त्रीयशाखान्तराधिकरणन्यायो वेदान्तवाक्येष्वपि प्रवर्तत ' इत्येतावन्मात्रनिर्णयार्थम् । तेन न पौनरुक्त्यशङ्का । भिन्नशास्त्रत्वे चैवमेकस्मात्सूत्रासूत्रान्तरे पदानुषङ्गो न सम्भवति । तेनेदं सिद्ध्यति—यत्तन्त्रद्वयमेकशास्त्रमिति ।

' भेदाच्चेति चेदेकस्यामपि ' इति शारीरकसर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणसूत्रम् । भेदादित्यस्य विधेयभेदादित्यर्थः । विधेयभेदान्न विधैक्यमिति शङ्का । विधेयभेदस्य हेतवोऽत्र नोक्ताः । ते च पूर्वतन्त्रे सर्वशाखाप्रत्ययाधिकरणे ' नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्ता—न्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरेषु कर्मभेदस्स्यात् ' इति पूर्वपक्षसूत्रे प्रोक्ता अवि-

शेषपुनश्श्रुतिप्रकरणान्तरादिरूपाः । पूर्वतन्त्रोक्तानां हेतुनामेवात्रान्वयो भविष्यतीत्यभिप्रायेणैवात्र ते नोपन्यस्ताः । इदं चैकशास्त्र्ये सत्येव सङ्गच्छते । न खल्वन्यस्मिन् शास्त्रे प्रोक्तानां हेतूनां शास्त्रान्तरेऽन्वयो नाम दृष्टः ।

“ अथातो धर्मजिज्ञासा ” इति पूर्वतन्त्रीयप्रथमसूत्रस्योभयभागसाधारण्याच्च पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्र्यं गम्यते । वेदाध्ययनानन्तरं तत एव हेतोर्धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति सूत्रार्थः । धर्मश्च सिद्धसाध्यभेदेन द्विविधः । तत्र साध्यधर्मविचारपरः पूर्वभागः; सिद्धधर्मविचारपर उत्तरभाग इति विभागः । सिद्धधर्मश्च परं ब्रह्मैव ; ‘ ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ’ इति, ‘ रामो विग्रहवान् धर्म ’ इति च सिद्धरूपे भगवति धर्मशब्दप्रयोगो दृष्टः । सिद्धसाध्यरूपोभयविधधर्मविचारस्य वेदाध्ययनानन्तरकालकर्तव्यत्वं ‘मथातो धर्मजिज्ञासे’ ति प्रतिपाद्यते । पूर्वोत्तरोभयभागसाधारण्येव खल्वियं प्रतिज्ञा । न च ‘ अथातो धर्मजिज्ञासे ’ ति जिज्ञासितव्यतया प्रतिज्ञातस्य धर्मस्य ‘ चोदनालक्षणार्थो धर्म ’ इत्युत्तरसूत्रे लक्षणकथनात्तस्य च साध्यधर्ममात्रसमन्वयान्नेयं सिद्धधर्मजिज्ञासाकर्तव्यत्वप्रतिज्ञा भवितुमर्हतीति वाच्यम् ; ‘ अथातो धर्मजिज्ञासे ’ ति सामान्यप्रतिज्ञाकरणेपि मीमांसितव्ययोरुभयोर्धर्मयोः क्रमेणैव मीमांसितव्यतया तत्र प्रथमभागमीमांस्यस्य साध्यधर्मस्य प्रथमतो लक्षणकथनोपपत्तेः । साध्यधर्मविचारानन्तरं च सिद्धधर्मविचारं विशेषतः प्रतिज्ञाय तल्लक्षणकथनोपपत्तेश्च । न च धर्मसामान्यलक्षणाऽकथनेन न्यूनता ; तस्याऽर्थतो लाभसम्भवेनाऽकथनोपपत्तेः ।

यद्वा—‘ अथातो धर्मजिज्ञासे ’ ति सामान्यप्रतिज्ञानन्तरं ‘ चोदनालक्षणार्थो धर्म ’ इत्येव विशेषप्रतिज्ञा; तत्र च ‘ अथाऽतः ’ इति पूर्वसूत्रादनुषङ्गम् । ‘ जिज्ञास्य ’ इत्यध्याहृतेन चोदनैकप्रमाणकसाध्यधर्म

विचारकर्तव्यतालाभः । नचैवमस्य सूत्रस्य धर्मजिज्ञास्यत्वप्रतिपादनपरत्वे लक्षणाकथनप्रयुक्तन्यूनता ; तस्यैव लक्षणपरताया अपि सम्भवात् । नचै कस्य सूत्रस्योभयपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गः ; लक्षणस्य अर्थाच्छब्दस्वभावेनैव सिद्धेस्तत्र वाक्यव्यापारानङ्गीकारात् । श्रुतावेव वाक्यभेदस्य दोषत्वेन सूत्रे तदभावाच्च ।

अथवा—‘ अथातो धर्मजिज्ञासे ’ ति सामान्यप्रतिज्ञा विशेषप्रतिज्ञा च क्रियते । आवृत्त्या एकस्यैव सूत्रस्य तथात्वसम्भवात् । तत्र सामान्यप्रतिज्ञापरत्वे धर्मशब्दो वेदार्थमात्रपरः । विशेषप्रतिज्ञापरत्वे च द्वितीयसूत्रलक्षितसाध्यधर्मपरः । एवमेव पूर्वतन्त्रतृतीयाध्यायप्रथमसूत्रस्य ‘ अथातश्शेषलक्षणम् ’ इत्यस्य अवशिष्टदशाध्यायार्थविचारप्रतिज्ञापरत्वं तृतीयाध्यायप्रतिपाद्यशेषशेषिभावविचारप्रतिज्ञापरत्वं च वर्णितं वार्तिककृता ।

“ द्विलक्षण्याः परं शिष्टं यावत्किञ्चन लक्षणम् ।

तत्सर्वं वक्तुमारब्धमथातश्शेषलक्षणम् ॥ ”

इत्यवशिष्टदशाध्यायार्थप्रतिज्ञापरतया ‘ अथातश्शेषलक्षण ’ मिति सूत्रं व्याख्याय, तर्हि कथं ‘ शेषः परार्थत्वा ’ दिति शेषलक्षणमात्रप्रतिपादनमिति शङ्कां परिहरन्नाह वार्तिककारः—

“ यत्तु शेषः परार्थत्वादित्यनन्तरलक्षणम् ।

तदङ्गत्वस्य वाच्यत्वादादौ तन्मात्रगोचरम् ॥ ”

बहुष्वपि लक्षणार्थेषु विवक्षितेषु क्रमवशादङ्गत्वरूपः शेष एतल्लक्षणगोचरः परार्थत्वहेतुकः प्रतिपाद्यते । ”

इत्यादिना ।

इत्थं ‘ अथातश्शेषलक्षण ’ मित्यस्य अवशिष्टदशाध्यायार्थविचारप्रतिज्ञापरत्वेन व्याख्यानानन्तरम्—

“ अथवाऽस्त्वदमेवैकं तृतीयं शेषलक्षणम् ।

तदेव सूत्रितं वक्तुमथातश्शेषलक्षणम् ॥ ”

इति शेषशेषिभावगोचरतृतीयाध्यायार्थमात्रविचारप्रतिज्ञापरत्वेन तदेव सूत्रं व्याख्यातं वार्तिककृता ।

एवञ्च सति ‘ अथातो धर्मजिज्ञासा ’ इति विंशतिलक्षणीप्रतिपाद्यार्थविचारप्रतिज्ञायामपि आदौ साध्यधर्मस्य विचार्यमाणत्वात् ‘ चेदनालक्षणो र्थो धर्म ’ इति तल्लक्षणकथनमुपपन्नम् । ‘ अथातश्शेषलक्षणम् ’ अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञांसा ’ ‘ अथ विशेषलक्षणम् ’ इत्यादिभिर्यथा तत्तद्विशेषविचारप्रतिज्ञा, तथैव ‘ अथातो ब्रह्मजिज्ञासे ’ त्यपि चतुरध्यायीप्रतिपाद्यार्थविचारप्रतिज्ञाप्युपपद्यते । द्वादशलक्षण्या एकशास्त्रत्वेपि यथा पुनःपुनर्विचारणीयार्थविशेषविचारप्रतिज्ञा उपपद्यन्ते, तथैव विंशतिलक्षण्या एकशास्त्रत्वेपि ‘ अथातो ब्रह्मजिज्ञासे ’ ति प्रतिज्ञाप्युपपन्ना ।

अथवा—‘ अथातो धर्मजिज्ञासे ’ ति साध्यधर्मजिज्ञासैव प्रतिज्ञायते । तस्यैव धर्मस्य लक्षणं द्वितीयसूत्रेणोच्यते । ब्रह्ममीमांसायामपि साध्यधर्मस्योपासनस्यैव प्रधानप्रतिपाद्यत्वम् ; तस्य च ‘ ध्यायीत ’ ‘ उपासीत ’ ‘ द्रष्टव्यः ’ इत्यादिचोदनाविषयत्वाल्लक्षणञ्च समन्वेति । उपासनस्य ब्रह्ममीमांसाप्रतिपाद्यत्वेपि तस्य भगवदाराधनरूपतया ब्रह्मणः प्राधान्यमप्यक्षतम् । उपासनस्य धर्मशब्दवाच्यत्वं च ‘ अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मचिन्तनम् ’ इत्यादिषु दृष्टम् । यदि यागादिकर्मजन्यमपूर्व धर्मः तदा उपासनजन्यमपूर्व धर्म इति न कोपि विरोधः । अपूर्वं तु भगवदनुग्रह एवेति विशेषः ।

न च ‘ अथातो धर्मजिज्ञासा ’ इत्यस्योभयभागसाधारणत्वे पुनरपि ‘ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ’ इति विशेषप्रतिज्ञानुपपत्तिरिति वाच्यम् , ‘ अथातश्शेषलक्षण ’ मित्यादिवदुपपत्तेरित्युक्तत्वात् । वेदान्तवाक्यानां

सिद्धब्रह्मपरत्वानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थं तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति तु सारम् । धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रपरतामाश्रित्य ' अथातो धर्मजिज्ञासा ' इति सूत्रस्योभयभागसाधारणतां भगवता शङ्कराचार्येणाप्यङ्गीकृता ब्रह्मसूत्रभाष्ये । ' अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ' इति सूत्रगतस्याऽथशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वं प्रतिपाद्य पूर्वभागभूतकर्ममीमांसाप्रारम्भ एव ' अथातो धर्मजिज्ञासे ' ति सूत्रगतेनाऽथशब्देन द्वयोरपि कर्मब्रह्ममीमांसयोस्स्वाध्यायानन्तर्यस्योक्तत्वाद्ब्रह्ममीमांसाप्रथमसूत्रगत—अथ शब्दस्य न स्वाध्यायानन्तर्यमर्थो भवितुमर्हतीति कथयन् भाष्यकारः ' स्वाध्यायानन्तर्यं तु समान ' मित्याह । यदि ब्रह्मजिज्ञासाया अपि स्वाध्यायानन्तर्यमेव प्रतिपादयिषितम्, तर्हि ' अथातो ब्रह्मजिज्ञासे ' ति सूत्रमेव नारब्धव्यम् ; तस्य पूर्वभागारम्भे ' अथातो धर्मजिज्ञासे ' त्यनेनैव प्रतिपादितत्वात्—इति भाष्यकारस्य तात्पर्यम् । ' अथातो धर्मजिज्ञासे ' त्यत्र धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रपरताङ्गीकार एव कर्ममीमांसाया इव ब्रह्ममीमांसाया अपि स्वाध्यायानन्तर्यं तत्रत्याऽथशब्देन प्रतिपादितं भवितुमर्हति । स्पष्टं चेदं भामत्याम् । ' स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् ' इति भाष्यप्रतीकमुपादाय व्याकुर्वाणो भामतीकार एवमाह—

“ स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः । अत्र च स्वाध्यायेन विषयेण तद्विषयमध्ययनं लक्षयति । तथा च ' अथातो धर्मजिज्ञासे ' त्यनेनैव गतमिति नेदं सूत्रमारब्धव्यम् । धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणतया धर्मब्रह्मणोपि वेदार्थत्वाविशेषेण वेदाध्ययनानन्तर्योपदेशसाम्यादित्यर्थः ”—इति ।

कल्पतरुकारेण च ' धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणतये ' ति भामतीवाक्यमित्यमवतारितम्—

“ ननु धर्मजिज्ञासासूत्रे ब्रह्मानुपादानात् कथं तेन गतार्थता ? तत्राह—धर्मशब्दस्येति ।” इति ।

‘ अथातो धर्मजिज्ञासा ’ इत्यत्र धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणत्वे अथशब्दस्य कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्यपरत्वे च सकलवेदार्थविचारप्रतिज्ञानं तत्रैव कृतमिति स्यात्, एवं च कृत्स्नमेवेदं शास्त्रं गतार्थत्वेनाऽनारब्धव्यं भवेदिति पूर्वपक्षमुपस्थाप्य; ब्रह्ममीमांसाशास्त्रे व्युत्पादयिष्यमाणानां सिद्ध ब्रह्मपरवाक्यार्थनिर्णायकन्यायानां, पूर्वतन्त्रव्युत्पादितेभ्यः कर्मपरवाक्यार्थनिर्णायकन्यायेभ्यो विलक्षणत्वान्न कर्ममीमांसया कृत्स्नस्य ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य गतार्थत्वमिति समाधाय पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकप्रबन्धत्वाङ्गीकर्तारोप्यद्वैतिनः केचित्सन्तीति परिमलकारः प्राह । समर्थितं च पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्रचं नानाविधपूर्वपक्षयुक्तीनां समाधानपूर्वकं तेनैव तत्रैव ।

यत्तु—‘ यद्वा—धर्मशब्दस्येत्यादिटीकाग्रन्थेन जिज्ञास्यसमर्पणार्थस्य धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणत्वं नोक्तम् ; किंत्वतश्शब्दोक्ते वेदस्य विवक्षितार्थत्वरूपे धर्मविचारप्रतिज्ञाहेतौ धर्मरूपस्यैवार्थस्य विवक्षितत्वं न विशेषणम्, किं तर्हि ? कृत्स्नस्य वेदार्थस्य, अतो धर्मविचारप्रतिज्ञायां यागादिकार्यसमर्पकोपि धर्मशब्दो हेतुशरीरगतमर्थशब्दं समभिव्याहारवशात्तावन्मात्रपरं न कुर्यात् ; अपि तु वेदार्थसामान्यपरमेव कुर्यादित्येतावदुक्तम् । ’

इत्यप्यदीक्षिताः प्राहुः । तदेतत् ‘ अथातो धर्मजिज्ञासे ’ इत्यत्र धर्मशब्दपरिगृहीतयोः कर्मब्रह्मणोर्विचारे वेदाध्ययनानन्तर्यस्य तत्रैव सूत्रे कथिततया गतार्थत्वेन ‘ अथातो ब्रह्मजिज्ञासे ’ इत्यत्राप्यथशब्दस्य वेदाध्ययनानन्तर्यार्थकत्वाङ्गीकारे सूत्रमेवेदमनारब्धव्यं भवतीति स्पष्टशब्दैः कथयतो भामतीकारस्य नाभिमतं भवितुमर्हति । ‘ अथातो धर्मजिज्ञासे ’ इति सूत्रे धर्म

शब्द एक एव वर्तते; स चेन्न वेदार्थमात्रोपलक्षणः, तर्हि कस्य पुन
धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणत्वं कथयति भामतीकारः— “धर्मशब्दस्य
वेदार्थमात्रोपलक्षणतया धर्मवद्ब्रह्मणोपि वेदार्थत्वाविशेषेण वेदाध्ययना
नन्तर्योपदेशसाम्यात् ” इति ग्रन्थेन? । “ अथातो धर्मजिज्ञासे ” ति
सूत्रे अत इशब्दार्थे कृत्स्नस्य वेदस्य विवक्षितार्थत्वे— अर्थशब्दो न धर्म
रूपवेदैकदेशार्थपरः, अपितु कृत्स्नवेदार्थपरः, इत्यमुमर्थं भामतीकारः
“ धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणतया ” इति ग्रन्थेन प्रतिपादयतीति
यद्दे त्यादिना ग्रन्थेन परिमलकारा अप्यदीक्षितास्साधयितुमिच्छन्ति ;
तच्च “ धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणतया ” इति भामतीग्रन्थे
“ धर्मशब्दस्ये ” ति पदविरुद्धम् । अतश्शब्दोक्तविवक्षितार्थत्वे हेता
वर्थशब्दो हि वेदार्थमात्रोपलक्षणो ऽ ङ्गीक्रियते । न खलु तत्र धर्म
शब्दो वर्तते । किञ्च हेतुशरीरे वेदार्थमात्रविवक्षायामपि ब्रह्मजिज्ञासायां
वेदाध्ययनानन्तर्योपदेशः कथं सिद्धयेत्? यदाह भामतीकारः— “धर्म
शब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणतया धर्मवद्ब्रह्मणोपि वेदार्थत्वाविशेषेण
वेदाध्ययनानन्तर्योपदेशसाम्यात् ” इति ।

“ स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् ” इति भाष्यग्रन्थगत समान
शब्दस्य तुल्यार्थकतापक्षे “ अथातो धर्मजिज्ञासा ” इति सूत्रगतस्य
जिज्ञास्यसमर्पकस्य धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रपरताश्रयणेन धर्ममीमांसाया
मिव ब्रह्ममीमांसायामप्यथशब्देन वेदाध्ययनानन्तर्यस्य तत्रैव बोधिततया
न पुनर्ब्रह्ममीमांसारम्भसूत्रगतेना ऽ थशब्देन स्वाध्यायाध्ययनानन्तर्यबोधनं
युक्तम्, अतस्तस्याथशब्दस्य न स्वाध्यायानन्तर्यमर्थो वर्णनीय इत्येव
तात्पर्यं भाष्यकृतो वर्णनीयम् । तथैव वर्णितं च भामतीकारेण । समान
शब्दस्य साधारणमित्यर्थमङ्गीकृत्य वेदाध्ययनानन्तर्यं ब्रह्मविचारारम्भस्य
न पुष्कलं कारणमित्यर्थं वर्णयतामन्येषां टीकाकाराणां मते भाष्यकृदा

प्रायो यथा तथावापि भवतु; समानशब्दस्य लोकप्रसिद्धतुल्यार्थकता मङ्गीकृत्य व्याचक्षाणस्य भामतीकारस्य तु मते “ अथातो धर्मजिज्ञासे ” ति सूत्रगतधर्मशब्दो वेदार्थमात्रपर इत्येव भाष्यकृद्भिप्रायो भवितु मर्हति । इति ।

साङ्गसशिरस्कस्वाध्यायाध्ययनजन्यापातपतीतिपयुक्तजिज्ञासावतामुप योगाय तदनुजिघृक्षया प्रवर्त्यते जैमिनिना मीमांसाशास्त्रम्; तेन तादृशजिज्ञासुजनकर्तव्यतया प्रसाध्यमानो विचारो विशतिलक्षणीसाध्य एव भवितुमर्हति । तदर्थप्रतिपादकं “ अथातो धर्मजिज्ञासे ” ति सूत्रं च तत्र एव विशतिलक्षणीविषयमिति युक्तम्; जिज्ञासायाः कर्मब्रह्मोभय विषयत्वात्, जैमिनेरनुग्रहस्य सर्वजिज्ञासुविषयत्वौचित्याच्च । ‘ अथातो धर्मजिज्ञासे ’ ति सूत्रगताक्षराणि सूत्रार्थश्च सूत्रस्य कृत्स्नशास्त्रारम्भार्थतायां न विरोधमावहन्ति; प्रत्युता ऽ नुकूलतामेव भजन्ति । धर्मशब्दश्च कर्म ब्रह्मोभयसाधारण इति पूर्वमेवोक्तम् । ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्योपसर्जनपरता माश्रित्य धर्मशब्दस्य तत्परत्वं च पूर्वमेव वर्णितम् । अथ शब्दार्थभूत-वेदाध्ययनानन्तर्यरूपं पूर्ववृत्तं भागद्वयसाधारणमेव । अध्ययनविधेरर्थज्ञान पर्यन्तत्वाभावेन स्वाध्यायस्य विवक्षितार्थत्वे मानाभावान्मीमांसा नारम्भ-णीयेति पूर्वपक्षस्य, अर्थज्ञानपरत्वस्य स्वतः प्राप्तस्या ऽ ध्ययनविधावपि बाधकाभावेन स्वाध्यायस्य विवक्षितार्थत्वादारम्भणीया मीमांसेति सिद्धान्त-स्य च उभयभागसाधारण्यं स्पष्टम् । तस्मात् ‘ अथातो धर्मजिज्ञासे ’ ति प्राथमिकसूत्रस्य उभयभागसाधारण्यादप्यैकशास्त्र्यमनपायं भवति ।

एतेन— “ ‘ अथातो धर्मजिज्ञासे ’ ति धर्मविचारप्रतिज्ञानमपि ब्रह्मा विषयकं पूर्वोत्तरतन्त्रयोर्भेदमवगमयति; तथाहि— धर्म शब्दो हि ‘ चोदनलक्षणो ऽर्थो धर्म ’ इति विधेयक समधिगम्यं साध्यमेवार्थं बोधयति, नतु सिद्धं ब्रह्मापि ।

स्पष्टं चैतच्छिवार्कमाणदीपिकायामिति नेह पराक्रम्यते ।
भामत्यां तु अतश्शब्देन वेदार्थसामान्यस्य विवक्षितत्वं
विवक्ष्यते ; न तु धर्मशब्दस्सिद्धसाध्यसाधारण इति कल्प
तत्परिमळे व्यक्तमिति पूर्वोत्तरमीमांसयोर्नैकशास्त्रत्वम् ।”

इत्येतदपि समाहितम् ; ‘अथातो धर्मजिज्ञासे’ ति सूत्रस्य पूर्वोत्तरभागसा
धारणताया निरूपितत्वात् , ‘चोदनालक्षणो र्थो धर्म’ इति लक्षणसूत्रस्य
साध्यधर्मलक्षणमात्रपरत्वेऽपि प्रथमसूत्रस्य उभयभागसाधारणार्थविचारकर्तव्य
तासाधनपरतासम्भवस्योपपादित्वात् , प्रथमसूत्रस्थ- जिज्ञास्यपरधर्मशब्दस्य
वेदार्थमात्रोपलक्षणत्वस्य भामतीकाराभिमतताया उपपादित्वाच्च ।

शिवार्कमाणदीपिकायां तु धर्मविचारशास्त्ररूपया पूर्वमीमांसया ब्रह्म
विचारस्य सिद्धिर्न भवतीत्येतावन्मात्रं प्रसाधितम् । धर्मशब्दस्य ब्रह्मसाधा
रण्यं तु

“ अस्तुवा यथाकथञ्चिद्धर्मशब्दस्या ऽलौकिकश्रेयस्साधन
मात्रवाचित्वेन ब्रह्मसाधारण्यम्”

इति ग्रन्थेनास्तीकृतमेव दृश्यते । ‘अथातो धर्मजिज्ञासे’ ति प्रतिज्ञाया
साधारणत्वेऽपि पूर्वमीमांसायामेव ब्रह्मविचारो न वृत्त इत्येतावन्मात्रसाधनं
तत्प्रकरणीयग्रन्थाभिप्रेतमिति

“ तस्मात्प्रतिज्ञासाधारण्याद्ब्रह्मविचारो वृत्तो वगम्बत इत्येत
न्न सङ्गच्छते ”

इति ग्रन्थेन स्पष्टीभवति । सर्वकर्मफलप्रदस्य ब्रह्मण एव मुख्यतया धर्म
शब्दवाच्यत्वमिति तु वेदान्तविदामभिमतम् , यागदानादीनां साक्षा
त्फलप्रदत्वाभावेन सत्र धर्मशब्दमुख्यवृत्तेरसम्भवात् । धृजः प्रीतिवाचिनो
मज्जन्तान्निष्पन्नो धर्मशब्दो हि श्रेयस्साधनमेव मुख्यतया ब्रूते । मीमांसयोः

प्रतिपाद्यस्य धर्मत्वेनाकारेणैक्यात्पदत्वसाध्यत्वाम्नां भेदस्याऽकिञ्चित्करत्वात् । ब्रह्ममीमांसाया अपि साध्योपासनाख्यधर्मप्रतिपादनपरताया उपपादितत्वाच्च ।

‘ किञ्च “ अथातो धर्मजिज्ञासे ” ति सूत्रं जैमिनिना न स्वकर्तव्यप्रतिज्ञारूपं प्रणीतम् , अपितु वेदार्थविचारस्य वेदाध्ययनानन्तरं कर्तव्यत्वं प्रसाध्यते जैमिनिना सूत्रेऽस्मिन् । तत्र अथशब्दार्थो वेदाध्ययनानन्तर्यम्, अतश्शब्दार्थो वेदार्थस्य विवक्षितत्वं च भवदभिमतमुभयभागसाधारणमिति जिज्ञास्यपरधर्मशब्दोपि साधारणार्थपर एव भवितुमर्हति ।

यत्तु- “ वेदार्थविचारत्वेनोपाधिना समशास्त्रत्वे कल्पसूत्रगृह्यादिभिरपि तदापत्तिः; युक्त्यात्मकविचारत्वाभावेन तत्र भेदसाधने प्रकृतेपि साध्यवेदार्थविचारत्वाभावेन भेदसिद्धेरिति निर्णयामः ”

इति; तत्र;- कल्पसूत्रगृह्यादीनां वेदार्थविचारशास्त्रत्वाभावात् । विनियोगादिप्रदर्शनेन वेदोदितकर्मप्रयोगप्रतिपादकं हि तत् । तस्य च वेदाङ्गेष्वेवान्तर्भावः; न मीमांसाशास्त्रे ।

नन्वेवं जैमिनिनैव विंशतिलक्षण्याः कर्तव्यतायां प्रतिज्ञातायां द्वादशलक्षणीमात्रप्रणयनविश्रान्तिर्विरुद्धेति चेन्न;-जैमिनिना ‘अथातो धर्मजिज्ञासे’ ति सूत्रेण स्वकर्तव्यप्रतिज्ञाया अकरणात् । अथशब्दस्यारम्भार्थकत्वे हि ‘अथशब्दानुशासन’ मित्यादाविव सूत्रस्य स्वकर्तव्यप्रतिज्ञापरत्वं सम्भवेत् । आनन्तर्यमात्रार्थकत्वाच्चात्र नेदं सूत्रं स्वकर्तव्यप्रतिज्ञापरम्, अपितु वेदाध्ययनानन्तरं धर्मविचारस्य कर्तव्यत्वं प्रसाध्यत इत्यधस्ताद्विशदमुपदर्शितम् ।

जैमिनिवादरायणौ शिष्याचार्यौ लोकानुग्रहपरौ सम्भूय मीमांसाशास्त्रस्य कर्तव्यत्वं निश्चित्य तथैव एकैकभागप्रणयनेन पूर्णोपदेशमकुरुतामिति न किञ्चिदपह्नीयम् ।

महर्षिणा जैमिनिना 'अथातो धर्मजिज्ञासे' ति धर्मपदघटितं सूत्रं प्रणयता पूर्वोत्तरभागरूपकृत्स शास्त्रप्रणयनमेवाऽभीष्टं सूचितं भवति; न तु केवलकर्मविचारपरत्वादशलक्षणीमात्रस्य । तथासति हि 'अथातोः कर्मजिज्ञासे' त्येव वक्तव्यम् । कर्मपदं विहाय धर्मपदं सूत्रे निवेशयतस्सिद्धसाध्यरूपधर्मद्वयमपि विचिचारयितमिति स्पष्टं प्रतीयते । सिद्धत्वसाध्यत्व रूपभेदोपेक्षायामपि उपासनाख्यस्य साध्यस्यैव ब्रह्ममीमांसाप्रतिपाद्यस्य धर्मस्योपेक्षणं न भवितुमर्हति । 'अथातो धर्मजिज्ञासे' ति सूत्रं च उपासनाख्य धर्मविषयमपीति तु न स्वतन्त्रतया वक्तव्यम् । ब्रह्ममीमांसायां विचारणीयस्योपासनाख्यस्य धर्मस्यापि विचारे जैमिनेरभीष्टेऽपि स्वयं तदकरणं गुरुशिष्ययोस्समयबन्धपूर्वकं पूर्वोत्तरभागप्रणयनेन पूर्णोपदेशसम्पादनसङ्कल्पादेवाऽन च धर्मपदमुपासनाख्यं धर्मं नाचष्टे, नवा जैमिनेर्धर्मपदेन तत्सङ्ग्रहो नाभिप्रेतः? उपासनासाधारण धर्मपदं प्रयुञ्जानस्य जैमिनेः पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकग्रन्थस्यानभीष्टत्वे तत्प्रणीतं शास्त्रमपूर्वोपदेशरूपं भवेत् । तस्मादुभयोरपि भागयोरैकग्रन्थं तदभिप्रेतमित्येव वक्तव्यम् । नच जैमिना उपासनाख्यस्य धर्मस्य स्वयमविचारतत्वात्तदीयस्य ग्रन्थस्य पूर्णोपदेशरूपत्वं दुर्बलमिति वाच्यम्; बादरायणप्रणीतब्रह्ममीमांसापजीवनमभिप्रेत्यैव तदस्य स्वयमविचारणात् । तावतापि जिज्ञास्यांशपूर्वोपदेशस्य सिद्धेः ।

यत्तु— "भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति; इह तु भूतं नित्यवृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति प्रातपाद्य वैलक्षण्यं निरूपयन्तो हि भगवत्पादा ब्रह्मणो धर्मशब्दानर्हतामपि बोधयन्तः 'अथातो धर्मजिज्ञासे' ति ब्रह्मविचाराप्रतिज्ञानमपि ज्ञापयन्तश्च साध्यधर्मनिरूपणानन्तरं सिद्धधर्मविचारार्थं 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे' ति केषाञ्चिदुत्प्रेक्षां प्रतिक्षिपन्ति । उपपादितश्च भाट्टरहस्ये धर्मशब्दो ब्रह्मव्यावृत्त इति "

इति धर्मशब्दस्य ब्रह्मबोधकतया 'अथातो धर्मजिज्ञासे' इति ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यता न प्रतिज्ञाता जैमिनिनेति; तत्र वदामः— कर्मब्रह्मणोर्भव्यत्वमूतत्वाभ्यां वैलक्षण्यमस्तु वा मा वा । धर्मशब्दो ब्रह्मापि बोधयितुं शक्नोत्येव; तत्पदशक्यतावच्छेदकस्याऽलौकिकश्रेयस्साधनत्वस्योभयसाधारण्यात् । अमिहोत्रादिकर्मापेक्षया 'फलमत उपपत्ते' इति सूत्रोक्तप्रक्रियया ब्रह्मण्येव श्रेयस्साधनतायास्सत्त्वेन तत्रैव मुख्यवृत्तेरुचितत्वञ्च । 'चोदनालक्षणोर्थो धर्म' इति सूत्रोक्तं धर्मलक्षणमपि ब्रह्मण्युपपद्यत एव, ब्रह्मणश्शास्त्रैकसमधिगम्यतया वेदान्तिभिरभ्युपगतत्वेन वेदैकप्रमाणके ब्रह्माणि चोदनालक्षणत्वस्यावश्यकत्वात् । चोदना च प्रवर्तकं वाक्यम्; कृत्स्नस्यापि वेदस्य शास्त्रत्वं प्रवर्तकवचनरूपत्वादेव । शासनाद्धि शास्त्रमिति व्यपदिश्यते । शासनं च प्रवर्तनमेव । ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तभागस्य प्रवर्तकत्वाभावे हि तस्य शास्त्रत्वमेव न स्यात् । एवञ्च वेदैकसमधिगम्यस्य ब्रह्मणश्चोदनालक्षणत्वं सिद्धम् ।

वस्तुतस्तसूत्रगतचोदनाशब्दो न प्रवर्तकवचनमात्रपरः, अपि तु वेदमात्रोपलक्षण एव । अतएव वार्तिककृतोक्तम्—

“ चोदनेत्यब्रवीच्चात्र शब्दमात्रविवक्षया ।

नहि भूतादिविषयः कश्चिदस्ति विधायकः ॥

इन्द्रियादिव्युदासेन शब्दो यावन्न साध्यते ।

सावच्च तद्विशेषस्य कुतो वाऽवसरो भवेत् ॥ ” इति ।

धर्माधर्मयोर्द्वयोरेव मीमांसाशास्त्रे विचार्यतया प्रथमसूत्रे धर्मशब्दस्याधर्मोपलक्षणतया द्वितीयसूत्रगतश्चोदनाशब्दो न केवलं प्रवर्तकवचनमात्रपर इत्यपि स एवाह—

“ प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा या शब्दश्रवणेन धीः ।

सा चोदनेति सामान्यं लक्षणं हृदये स्थितम् ॥

प्रवर्तकगृहीतेस्तु स्यादुदाहरणार्थता । ” इति ।
एवञ्च चोदनाशब्दस्य वैदिकशब्दमात्रपरतया ब्रह्मणो प्युपनिषद्वेद्यस्य
चोदनालक्षणत्वमुपपन्नम् ।

यस्तु भाट्टरहस्ये— ब्रह्मव्यावृत्तधर्मलक्षणप्रणयनाय प्रयासः,
“ अस्तु वा ब्रह्मणि धर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिपरिहारार्थं
पुरुषकृतिव्याप्यत्वं वेदबोधितश्रेयस्साधनताकत्वविशेषणम्,
गुणस्यापि चाश्रयविशिष्टस्य कृतिव्याप्यत्वान्नाव्याप्तिः ;
ज्ञानस्यापि च स्वरूपेण कृतिव्याप्यत्वाभावेपि सम्यग्जर-
णादिवत्तदनुकूलमनःप्रणिधानादेः कृतिव्याप्यत्वेन पर-
म्परया तदाविष्टस्य कृतिव्याप्यत्वोपपत्तेः नाव्याप्तिः ।
अत एव ‘ आत्मा वा अरे द्रष्टव्य ’ इति विधिप्रत्ययो
प्येदभिप्रायक इत्यप्येतन्मते सुवचम् । असाधारणी वा
कारणता लक्षणे प्रवेशनीया । तल्लक्षणमेव धर्माधर्मपद-
शक्यतावच्छेदकम् ”

इत्यादिना कृतः, स केवलं स्वपक्षरक्षणव्यामोहमात्रफलरूपः । ‘ अयं तु
परमो धर्मो यद्योगेनात्मचिन्तनम् ’ इति ज्ञानेपि धर्मशब्दप्रयोगात्तस्य
धर्मत्वेपि न क्षतिः— इति प्रयोगानुसारेण ज्ञानस्य धर्मत्वेन लक्ष्यकोटि-
प्रविष्टतामङ्गीकुर्वतो ऽस्य ‘ कृष्णं धर्मं सनातनम् ’ ‘ रामो विप्रहवान्
धर्म ’ इत्यादिप्रयोगाद्ब्रह्मणि धर्मत्वासेद्धौ तद्व्यावर्तकविशेषणस्य धर्मलक्षणे
प्रवेशे कारणान्तराभावात् । नहि भाट्टरहस्यकारेण धर्मशब्दस्य ब्रह्म-
व्यावृत्ततायां किमपि कारणं प्रमाणं वा प्रदर्शितम्; किन्तु विशेषण-
दानेन धर्मलक्षणस्य ब्रह्मव्यावृत्तिस्सम्पादिता ।

एतेन — ‘ उपपादितं च भाट्टरहस्ये धर्मशब्दो ब्रह्मव्यावृत्त-
इति ’

इति केषाञ्चिदुक्तिः परास्ता । भाट्टरहस्यकृता कस्याचिद्विशेषणस्य दानेन धर्मलक्षणस्य ब्रह्मव्यावृत्ततासम्पादनेपि धर्मशब्दस्य ब्रह्मव्यावृत्ततायां प्रमाणस्य वा कारणस्य वा ऽ प्रदर्शनात् ।

यत्तु—“अथमाशयः— कथमवगम्यते ‘अथातो धर्मजिज्ञासे’
त्यत्र धर्मशब्दो ब्रह्मसाधारण इति? ‘चोदनालक्षणो र्थो
धर्म’ इति सूत्रान्तरेकवाक्यतया वा उत वेदार्थसामान्यस्य
विवक्षितार्थत्वादित्यतः शब्दार्थो धर्मशब्देन ब्रह्मणोपि ग्रहण
एवोपपद्यते इति वा? तत्र प्रथमकल्पः साध्यस्वरूप एव
धर्मे शब्दप्रवृत्तेरवगमान्न भवतामनुकूलः । द्वितीयकल्पे तु
धर्मशब्दस्य ब्रह्मसाधारण्ये, धर्मो विचार्यः— विवक्षित
वेदार्थत्वादित्यनुमाने व्यतिरेकव्याप्तिरेव मूलमिति भवति ।
तस्य तदसाधारण्ये तु ब्रह्म दृष्टान्तयितुं शक्यत इति
सोपि न भवतामनुकूलः । अथापि सौत्रं किमपि लिङ्गं यद्युप
लभ्येत तर्हि कथञ्चिदपि ब्रह्मसाधारण्यं निर्वोदुं शक्यते ।
नतु तदस्तीत्यन्यत्र कृतविस्तरमिमं विषयमुपेक्षामहे ”

इति; सत्र वदामः— ‘स्वाध्यायो ऽ ध्येतव्य’ इति विधिना धर्ममात्रार्थस्या
ध्वयनस्व स्वर्गाद्यर्थेन विधानादध्ययनमात्रेणैव शास्त्रार्थस्य समाप्तत्वात्
‘अधीत्य स्थाया’ इति स्मृतिवचनबलेन चाध्ययनानन्तरं समावर्तिव्य
मिति— पूर्वपक्षे, अक्षरग्रहणादिपरम्परोपजायमानवाक्यार्थज्ञानार्थमध्यय-
नस्य विधानास्य च विचारमन्तरेणा ऽसम्भवादध्ययनविधिनैवार्थाद्विचारो
निहित इति गुरुगृह एवावस्थाय विचारः कर्तव्य इति हि ‘अथातो धर्म
जिज्ञासे’ त्यनेन साध्यते । तत्र चाध्ययनविधेः कृत्स्नवेदविषयत्वादुप
निषदर्थज्ञानस्यापि सम्पादनीयतया तद्विचारस्याप्यावश्यकतायां सामान्यतो
वेदाध्ययनानन्तरं वेदार्थविचारः कर्तव्य इत्येव साधनस्य युक्ततया सूत्र

कारो जैमिनिस्तदेव सूत्रयतीति स्थिते, धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षण-
ताया आवश्यकतया धर्मशब्दस्य ब्रह्मसाधारण्यं प्राप्नोतीति न हेत्वन्तरा-
न्वेषणमावश्यकम् । धर्मशब्दशक्यतावच्छेदकं च न केवलं ब्रह्मसाधारण-
मेव, अपि तु ब्रह्मसाधारणमपीति पूर्वमेवास्माभिर्निरूपितम् । तेनापि धर्म-
शब्दस्य ब्रह्मपरत्वं सिद्धम् । 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति सूत्रे चोदना-
शब्दस्य वैदिकशब्दमात्रपरतया वेदैकप्रमाणकत्वरूपं तत्सूत्रोक्तं लक्षण-
मपि ब्रह्मसाधारणमिति तदैककण्ठ्यमपि धर्मशब्दस्य ब्रह्मसाधारण्ये गमकम् ।
'अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' इति, 'रामो विग्रहवान् धर्मः'
'कृष्णं धर्मं सनातनम्' इति च धर्मशब्दस्य सिद्धार्थेऽपि प्रयोगदर्शनेन साध्य-
स्वरूप एव धर्मो शब्दवृत्तेरवगम इत्युक्तम् । धर्मशब्दस्य ब्रह्मसाधारण्ये
धर्मो विचार्यो विवक्षितवेदार्थत्वादित्यनुमाने व्यतिरेकव्याप्तिरेव मूलं भव-
ति, तदसाधारण्ये तु ब्रह्मणो दृष्टान्तत्वसम्भवादन्वयव्याप्तिरपीत्युक्तम् ;
शब्दस्वभावेन धर्मशब्दस्य ब्रह्मसाधारण्ये सिद्ध्यत्यनुमाने ऽन्वयदृष्टान्ता-
लामस्य तदबाधकत्वात् ।

नच कर्तृभेदमात्रादैकग्रन्थविरोधः; एककर्तृकानेकवत् अनेककर्तृकस्यैक-
स्यापि सम्भवाद्दर्शनाच्च । रथप्रासादादिकं ह्यनेककर्तृकमप्येकत्वेन सम्प्रति-
पन्नम् । वामन- जयादित्याभ्यां बाणभट्ट-तत्पुत्राभ्यां भोजराज- लक्ष्मण-
भट्टाभ्यां च प्रणीतानां वार्तिक कादम्बरी-भोजचम्पू-प्रबन्धानामैकग्रन्थ-
मिदं सर्वेषामपि, तद्वदत्रापि जैमिनिवादरायणाभ्यां प्रणीतयोः पूर्वोत्तरभाग-
रूपयोर्द्वयोर्मीमांसयोरैकग्रन्थे न कश्चिद्विरोधः । कादम्बर्याः पूर्वोत्तरभागौ
समयबन्धं सङ्केतं वा विनैव बाणभट्टेन तत्पुत्रेण च प्रणीताविति निर्दि-
वादम् । पूर्वभागमात्रं विधाय प्रमीते पितरि तत्पुत्रेण हि तदीयपुत्रेणो-
त्तरभागः प्रणीतः । इह तु शिष्याचार्यभूताभ्यां समकालिकाभ्यां लोकानु-
ग्रहाम् वेदार्थविचारोपयुक्तन्यायसङ्कलने प्रवृत्ताभ्यां जैमिनिवादरायणाभ्यां

सङ्केतपूर्वकं पूर्वोत्तरभागप्रणयनेन मीमांसाशास्त्रं पूर्णमुपदिष्टमित्यत्र विरोधादर्शनाद्द्वयोर्मीमांसयोरैकग्रन्थं सुष्ठूपपन्नं भवति ।

नच जैमिनिना कर्ममीमांसावद्ब्रह्ममीमांसापि कुतो न प्रणीता ? बादरायणेन वा कर्ममीमांसा कुतो न प्रणीतेति शङ्कनीयम् ; उभयोर्हभय भागकरणसामर्थ्ये सत्यपि प्रमेयगौरवानुसारेण एकैकभागप्रणयनोपपत्तेः । अत एव च जैमिनिना पूर्वभागप्रणयनं बादरायणेनोत्तरभागप्रणयनं च, तयोर्नन्तेवास्याचार्यभावापन्नतया ऽभ्यर्हिततमब्रह्ममीमांसाप्रणयनं बादरायणेन, कर्ममीमांसाप्रणयनं जैमिनिना च कृतमिति व्यवस्थाया उपपन्नत्वात् ।

यथा किलोपकोसलाया ऽमयो ब्रह्मस्वरूपमात्रं तदङ्गभूतामग्निविद्यां चोपदिश्य, प्रमेयगौरवं पश्यन्त आचार्यादेव विदिताया विद्यायास्साधिष्ठतामुत्प्रेक्षमाणा 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' इत्यवदन् ; तथैवात्रापि जैमिनिरन्तेवासी कर्ममीमांसां विद्यायाऽथ प्रमेयगौरवं पश्यन् बादरायणेन स्वाचार्येण तत्प्रणयनं युक्तमुत्प्रेक्षमाणस्सशेषमेव शास्त्रमस्थापयत् ।

यथा च त्रिभिरग्निभिस्सत्यकामेन च भागश उपदिष्टाया अप्युपकोसलविद्याया एकविद्यात्वम्, तथाऽत्रापि जैमिनिना बादरायणेन च भागशः प्रणीतस्यापि शास्त्रस्यैक्यमुपपन्नतरम् ।

२८— “प्रत्यध्यायसमाप्तिं बादरायणवत्सूत्रखण्डमनावर्तयन् सङ्कर्षकाण्डान्त एव सूत्रखण्डमावर्तयन् जैमिनिस्स्वीयशास्त्रसमाप्तिं गाशेत इति न ब्रह्ममीमांसयैकशास्त्र्य ” मिति,

तत्रेदं वक्तव्यम् ; आवृत्तेस्समाप्तिद्योतकत्वे भिन्नभिन्नाः प्रक्रियास्तत्र दृश्यन्ते । वेदान्तेषु 'नच पुनरावर्तते नच पुनरावर्तते' 'तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति' 'इति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम्' 'अमृतस्समभयदमृतस्समभयत्' 'नावर्तन्ते नावर्तन्ते' इत्या

दिस्थलेषु वाक्यावृत्तिर्ज्ञातव्यार्थस्य समाप्तिद्योतिका दृश्यते । कर्मकाण्डे कुत्राप्यभ्यासो नास्ति; ब्रह्मकाण्ड एवास्ति । किं तत्र कारणमिति विचार्यमाणे प्रतिपादनीयार्थस्य कर्मकाण्डे ऽपरिसमाप्तिः ब्रह्मकाण्ड एव च समाप्तिरितिदमेव कारणं विज्ञायते । पुरुषार्थतदुपायप्रतिपादनं शास्त्रकृत्यम् ; ज्योतिष्टोमादिज्ञानमात्रेण कस्यापि पुरुषार्थतदुपायज्ञानं न परिसमाप्तं भवति ; अपवर्गतदुपाययोज्ञातव्ययोः परिशेषात् । अतश्च ज्योतिष्टोमादिमात्रप्रतिपादके कर्मकाण्डे कुत्राप्यभ्यासो नास्ति । अमृतत्वतत्साधनाविशेषज्ञाने सति पुरुषस्य ज्ञातव्यज्ञानं परिसमाप्तं भवतीति तत्प्रतिपादके वेदान्तभागे ऽभ्यासो वर्तते । इत्थं वेदान्तेषु समाप्तिद्योतकतया दृश्यमानमभ्यासमालोक्यैवा ऽन्यत्रापि समाप्तिद्योतकत्वेना ऽभ्यासस्तैस्तैः कृतः । दर्शनकारेषु सांख्यदर्शनकार एव समाप्तिद्योतकतया ऽभ्यासं कृतवान् । नाऽन्ये न्यायवैशेषिकयोगदर्शनकाराः । सांख्यदर्शने प्रथमाध्यायसमाप्तौ ' उपरागात्कर्तृत्वं चित्सान्निध्याच्चित्सान्निध्यात् ' इति वाक्यैकदेशाभ्यासः कृतः । द्वितीयाध्यायसमाप्तौ च 'समानकर्मयोगे प्राधान्यं लोकवल्लोकवत् ' इति वाक्यैकदेशाभ्यासः । तृतीयाध्यायसमाप्तौ च 'विवेकान्निश्चेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्या नेतरान्नेतरात् ' इति वाक्यैकदेशाभ्यासः । चतुर्थाध्यायसमाप्तौ च 'न भूतियोगे कृतकृत्यतोपास्यसिद्धिवदुपास्यासिद्धिवत् ' इति वाक्यैकदेशाभ्यासः । पञ्चमाध्यायसमाप्तौ च 'न भूतचैतन्यं प्रत्येकानुपलब्धेः सांहत्ये च सांहत्ये च' इति वाक्यैकदेशाभ्यासः । षष्ठाध्यायान्ते शास्त्रपरिसमाप्तौ तु ' यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः ' इति वाक्यावृत्तिः कृता । तेन सांख्यदर्शनकारस्य वाक्यैकदेशावृत्तिरवान्तरविषयसमाप्तेः, वाक्यावृत्तिः कुत्सशास्त्रसमाप्तेश्च द्योतिकाऽभिमतमिति विज्ञायते । एनामेव प्रक्रियां बान्दरायणो व्यञ्जयकरोत् । तेनापि त्रयाणामध्यायानां समाप्तौ वाक्यैकदेशा

वृत्तिः, शास्त्रसमाप्तौ वाक्यावृत्तिश्च कृता । सांख्यदर्शनान्तिमसूत्रस्याऽनेकवाक्यरूपत्वात्तत्रैकस्य वाक्यस्य 'तदुच्छिष्टिः पुरुषार्थ' इत्यस्यैवावृत्तिः कृता न पूर्णस्य सूत्रस्य । बादरायणीयस्य तु शास्त्रान्तिमसूत्रस्य पदद्वयात्मकैकवाक्यरूपत्वाद्वाक्यावृत्तिः क्रियमाणा सूत्राभ्यासरूपा जाता । कपिलबादरायणयोरेक निप्रायता तेन व्यक्तीभवति । एनां प्राक्रियां मनसि कलयतां जैमिनिना सङ्कर्षान्ते 'विद्यते वान्यकालत्वाद्यथा याज्या सम्प्रैषो यथा याज्यासम्प्रैषः' इति कृतो विशिष्टवाक्यैकदेशाभ्यासदशा-
ल्लैकदेशस्यैव समाप्तिं द्योतयति न पूर्णस्य शास्त्रम्येति स्फुटम् ।

श्रौतगृह्यधर्मसूत्रकाराणां प्रक्रियाश्च भिन्नभिन्नाः । मानवश्रौतसूत्रे चयने 'अश्वं श्यावमालभ्य पृष्ठो दिवीति चात्वालात्पुरीषेण चितिं सञ्छादयति सञ्छादयति' इति प्रथमाध्यायान्ते वाक्यैकदेशावृत्तिः, 'अयं ते योनिः ऋत्विज इत्यग्निं निदधाति निदधाति' इति द्वितीयाध्यायान्ते वाक्यैकदेशावृत्तिश्च दृश्यते ।

बोधावर्नीये श्रातसूत्रे तु प्रतिपक्षं समाप्तावावृत्तिर्नास्त्येव, एकैकविषयसमाप्तावावृत्तिः कृता । यथा द्वितीयप्रश्नान्ते 'सन्तिष्ठते ऽमचाधेयं सन्तिष्ठत ऽमचाधेयम्' इति, चतुर्थप्रश्नान्ते 'सन्तिष्ठते पशुबन्धस्सन्तिष्ठते पशुबन्धः' इति अमचाधेयपशुबन्धरूपयोः प्रतिपाद्ययोः पूर्णतया समाप्ता वाक्यावृत्तिः कृता । षष्ठप्रश्ने प्रारब्धस्याऽग्निष्टोमस्य अष्टमे समस्तस्तदन्त एव 'सन्तिष्ठते ऽग्निष्टोमस्सन्तिष्ठते ऽग्निष्टोम' इति वाक्यावृत्तिः कृता । मध्य षष्ठप्रश्नान्ते तु किमपि नास्ति । सप्तमप्रश्नान्ते च मास्त्यावृत्तिः । नवमान्ते च— "अन्यदधीर्वातान्यदधीयीत" इति वाक्यावृत्तिः कृता । द्वादश— 'सन्तिष्ठते राजसूयस्सन्तिष्ठते राजसूय' इति प्रतिपाद्यस्य राजसूयस्य समाप्तिर्वाक्यावृत्त्या कृता । एवमुपरितनं नपि ममोः ।

आश्वलायनेन तु श्रौतसूत्रे अध्यायसमाप्तिषु कचित्पदाभ्यासं कचि
द्वाक्याभ्यासञ्च कृत्वा शास्त्रान्ते चतुःकृत्वोऽभ्यासः कृतः— ' स एव
हेतुः प्रकृतिभावे प्रकृतिभावे, नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे [६-१५-१२.] नम
आचार्येभ्यो नम आचार्येभ्यः [६-१५-१३.] [नमश्शौनकाय नमश्शौन-
काय [६-१५-१४.] इति ।

लाट्यायनस्तु— प्रथमप्रपाठकान्ते ' तं पूतभृदित्याचक्षते तं पूत
भृदित्याचक्षते ' इति वाक्यावृत्तिम्, द्वितीयान्ते— ' एतं परिक्रमं
सर्वक्रतुषु विद्यात्सर्वक्रतुषु विद्यात् ' इति पदद्वयस्य वाक्यैकदेशस्या-
वृत्तिम्, तृतीयान्ते— ' आसन्द्या व्याख्यातं द्रव्यं वाणस्य द्रव्यं वाणस्य '
इति वाक्यैकदेशपदद्वयावृत्तिम्, चतुर्थान्ते— ' उमाभ्यां वांमाभ्यां वा '
इति पूर्णसूत्रावृत्तिम्, पञ्चमान्ते— ' तृप्यत्विति वा तृप्यत्विति वा ' इति
वाक्यैकदेशावृत्तिम्, एवं षष्ठसप्तमाष्टमनवमानामन्तेपि वाक्यैकदेशावृत्ति
मेव कुर्वन्, शास्त्रसमाप्तौ ' अमावास्याप्रसवे सहस्रसंवत्सरे सहस्रसंवत्सरे '
इति पदावृत्तिमेव कृतवान् ।

आपस्तम्बोपि श्रौतसूत्रे यथा ऽन्येषां प्रश्नानां समाप्तौ तथैव शास्त्र
समाप्तौ अपि वाक्यैकदेशावृत्तिमेव कृतवान् ।

गृह्यसूत्रकारेषु हिरण्यकेशी प्रथमप्रश्नान्त इव शास्त्रसमाप्तावपि पदा
वृत्तिमेव कृतवान् । खदिराचार्यस्तु— शास्त्रसमाप्तौ यथा ' पुनर्यज्ञविवा-
हयोश्च पुनर्यज्ञविवाहयोश्च ' इति कृत्स्नसूत्राभ्यासं कृतवान्, तथैव द्वितीय
पटलान्तेपि ' जपेद्वा लघुषु जपेद्वा लघुषु ' इति कृत्स्नसूत्राभ्यासमेव
कृतवान् ।

पारस्करगृह्यसूत्रे प्रथमद्वितीयकाण्डयोस्समाप्तौ ' अन्नपर्याय वा ततो
ब्राह्मणभोजनमन्नपर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजन ' इति, ' संस्थिते कर्मणि
ब्राह्मणान् भोजयेत्संस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान् भोजयेत् ' इति च पूर्णसूत्रा

वृत्तिर्दृश्यते । तृतीयकाण्डसमाप्तौ शास्त्रसमाप्तिरूपायां तु ' यन्मे श्रुत मधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु ' इति पदमात्रावृत्तिर्दृश्यते ।

आश्वलायनस्तु गृह्यसूत्रे अध्यायसमाप्तिषु कचिद्वदमात्रावृत्तिं कचिद्वाक्यावृत्तिं कचित्पूर्णसूत्रावृत्तिं कचित्सूत्रैकदेशावृत्तिं वा ' कुर्वन् ' शास्त्र समाप्तबुभयमपि कृतवान् । ' शान्तातीयं जपन् पशूनां मध्यमिया न्मध्यमियात् [४-९-४४] नमश्शौनकाय नमश्शौनकाय [४-९-४५] इति ।

भारद्वाजश्च शास्त्रान्त एव सूत्रैकदेशरूपवाक्यावृत्तिं कृतवान्, नतु प्रश्नानामन्तेषु कस्याप्यावृत्तिम् ।

मनुगृह्यमूले शास्त्रान्ते सूत्रैकदेशावृत्तिं कृतवान् । आपस्तम्बोऽप्येवम् । एवमन्येपि गृह्यसूत्रकारा यथायथं समाप्तिद्योतनं वाक्यावृत्त्या वाक्यैकदेशावृत्त्या वा ऽ नियमेन कुर्वन्ति । धर्मसूत्रकारा अप्येवम् ।

एवं भिन्नभिन्नासु प्रक्रियासु तत्र तत्र तैस्तैरवलम्बितासु जैमिनिः कां प्रक्रियामवलम्ब्य सङ्कर्षान्ते सूत्रैकदेशाभ्यासमकरोदिति विचरे, श्रौतगृह्यधर्मसूत्रकाराणां दर्शनान्तरकाराणां च प्रक्रिया अपेक्ष्य, मीमांसा शास्त्रकृतो बादरायणस्य प्रक्रियैव जैमिनिना मीमांसाकारेणादृतेति वक्तुं युक्तम् ; अन्यशास्त्रापेक्षया ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य मीमांसाशास्त्रत्वेन तौ- ह्यारसन्निकृष्टत्वात् । सूत्रैकदेशावृत्तिः किं सूचयति? पूर्णसूत्रावृत्तिश्च किमिति जैमिनीयावलोकनमात्रेण न निश्चेतुं शक्यते । बादरायणेना ऽध्यायसमाप्तिषु सूत्रैकदेशावृत्तिश्च शास्त्रसमाप्तौ पूर्णसूत्रावृत्तिश्च कृता दृश्यते । तेनेदं निश्चेतुं शक्यते पूर्णसूत्रावृत्तिरेव शास्त्रसमाप्तिद्योतिका नैकदेशावृत्तिरिति । ततश्च जैमिनिना सङ्कर्षान्ते सूत्रैकदेशावृत्तिं कुर्वता स्वीयशास्त्रम्या ऽ पूर्णतैव द्योतिता नतु शास्त्रसमाप्तिरिति सिद्धं भवति ।

यदपि— ' ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासवृहस्पतिसवादीनां साधनचतुष्टय
सम्पत्तावनुषङ्गेनोपयोगेपि स्वर्गाद्यपर्यवसितपुरुषार्थेनैव पर्य
वसानात् कर्मकाण्डे प्रतिप्रकरणं नाभ्यास उपलभ्यते ,
वेदान्तेषु तु पर्यवसितपुरुषार्थतत्साधननिरूपणपरेष्वभ्यास
उपलभ्यत ' इति—,

तत्र यदि कर्मकाण्डे प्रतिप्रकरणमभ्यासाभावस्य प्रतिपाद्यज्योति-
ष्टोमाद्यर्थानां स्वर्गाद्यपर्यवसितपुरुषार्थेन पर्यवसानमेव कारणमभिप्रेतं
जैमिनेस्तर्हि सङ्कर्षान्ते ऽप्यभ्यासाकरणमेव न्याय्यम्, यथा वेदानां कर्म
भागेषु । न हि प्रतिप्रश्नं प्रतिकाण्डं वा संहितानामन्ते वा ब्राह्मणानामन्ते
वा कुत्रापि कर्मपरवेदभागेष्वभ्यासोस्ति; उपनिषत्सु तु दृश्यतेऽभ्यासः ।
श्रौतगृह्यधर्मसूत्रकारैश्च कर्मनिरूपणमेव कुवद्भिःपि यथायथमभ्यासाः कृता
स्सूत्रैकदेशानां कृत्स्नसूत्राणां चेति पूर्वमेवास्माभिर्निरूपितम् । ज्योति-
ष्टोमदर्शपूर्णमासादीनां स्वर्गाद्यपर्यवसितपुरुषार्थेनैव पर्यवसानात्प्रतिपाद-
कानां ग्रन्थानामर्थतो ऽ समासत्वात्समासिद्योतकावृत्तिकरणं तथाविधग्रन्था
न्ते ऽ युक्तं चेत्पूर्वोदाहृतश्रौतगृह्यादिग्रन्थानां का गतिः? तस्मादभ्यास
करणाकरणयोर्नैतादृशकारणोत्पन्नं युक्तम् ।

ब्रह्ममीमांसाशास्त्रकृता बादरायणेना ऽ ध्यायान्ते सूत्रखण्डावृत्तिं
शास्त्रान्ते पूर्णसूत्रावृत्तिं च कुर्वता सूत्रखण्डावृत्तिर्पूर्णसूत्रावृत्त्योर्भेदः
प्रदर्शित इति जैमिनीयान्ते पूर्णसूत्रावृत्त्यभावस्तस्य शास्त्रस्या ऽ पूर्णत्वं
मेवा ऽ वगमयतीति सिद्धम् ।

कार्यरूप एव वेदार्थ इति मीमांसकानां सिद्धान्तः, ब्रह्मणश्च
सिद्धस्य कार्यरूपत्वाभावात् तत्र शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति मीमांसकानां
पूर्वपक्षे सिद्धरूपस्याप्यर्थस्य वेदार्थत्वसमर्थनपूर्वकं वेदान्तवाक्यानां सिद्ध
ब्रह्मणि प्रामाण्यं सम्भवतीति वेदान्तिनः प्रतिपादयन्ति । कार्यरूप एव

वेदार्थ इत्यङ्गीकारेपि ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यं सम्भवति; उपनिषत्सू-
पासनाया ब्रह्मपाप्तिरूपफलार्थं विहिततया तच्छेषतयैव ब्रह्मणि वेदान्तानां
तात्पर्यस्यावश्यकत्वात् । तच्चाऽनेकधा भवति— ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता’
इत्याद्यर्थवादवाक्यानां स्वस्तावकत्वसिद्धिहेतुत्वेन देवतासद्भाव इव स्ताव-
कत्वसिद्धिहेतुत्वेन, ‘स एवैनं भूतिं गमयती’ त्यादिवाक्यानां वाय्वादि
देवतासु फलसाधनत्वाकारेणेव ब्रह्मण्यपि सर्वफलसाधनत्वेन, विधिवाक्य
गतस्वर्गादिफल इव क्रतुविधीनामुपासनविधीनां फलरूपे ब्रह्मणि, विधि
गतस्वर्गविशेषणसमर्पकाणां ‘यस्मिन्नोष्णं न शीतं नारति’ रित्यादि
वाक्यानां स्वर्गरूपफलविशेषणेष्विव ब्रह्मरूपफलविशेषणतद्गुणादिषु ब्रह्म
गुणादिप्रतिपादकवाक्यानां च, ध्यानस्य ध्येयैकनिरूपणीयतया ध्यानविधि
विषयत्वेन च ब्रह्मणि ध्यानविधीनां तात्पर्यमित्यपि ।

यदत्राहुः केचित्—

“प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासे’ त्येवारब्ध-
त्वाच्च पृथक्छास्त्रमारभ्येत; आरभ्यमाणं चैवमारभ्येत—
‘अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासे’ ति; ‘अथातः क्रत्वर्थ
पुरुषार्थयोजिज्ञासे’ तिवत्’— इति ।

अत्र वदामः—, प्रतिपत्तिविधिपरत्वे न पृथक्छास्त्रमारभ्येत इति सिद्ध-
मिष्टमेवापाद्यते; न खलु ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासे’ ति पृथक्छास्त्रारम्भः
क्रियते, अपि तु शास्त्रभागारम्भ एव— ‘अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासे’
तिवत् । “आरभ्यमाणं चैवमारभ्येत— ‘अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासे’
ति’ इत्युक्त्वा, यत् ‘अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासेतिवत्’ इति
दृष्टान्तप्रदर्शनम्, तद्विपरीतमेव; न खलु दृष्टान्ततया प्रदर्शिते सूत्रे
परिशिष्टशब्दोक्ति, येन तद्दृष्टान्तेन ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासे’ ति सूत्रस्थाने
‘अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासे’ ति प्रणयनमापाद्येत ।

द्वादशलक्षप्यभ्यासेन कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं निश्चितवतः ततएव तज्जातीयाल्पास्थिरफलकर्मसु विरज्यमानस्य विचारितकर्मपेक्षया विलक्षण-फलकधर्मविचारस्य भावित्वेन सूचनं तत्र प्रवृत्त्यर्थमावश्यकमिति “ अथा-तो ब्रह्मजिज्ञासे ” ति ब्रह्मपदघटितसूत्रपुरस्कारेण शास्त्रारम्भ इति युक्त-मेव । उपासनाख्यस्य साध्यधर्मस्यैव चतुरध्याय्यामपि विचार्यमाणत्वेपि तच्छेषभूतब्रह्मस्वरूपादीनामपि विचार्यमाणतया तत्र विधिशेषत्वेनेव साक्षादपि प्रामाण्यं वेदान्तवाक्यानां सम्भवति, सिद्धवस्तुन्यपि वेदानां तात्पर्य-सम्भवादिति विशेषार्थबोधनार्थं सिद्धवस्तुबोधकब्रह्मशब्दघटितसूत्रेण चतुरध्याय्यारम्भ इत्यपि युक्तमेव । परिशिष्टधर्मजिज्ञासेत्युक्तौ हि पूर्वकाण्डविचारिताल्पास्थिरफलकर्मसजातीयताबुद्ध्या विचारयिष्यमाणानन्तस्थिरफलोपासना-ख्यकर्मस्वरूपादिनिर्णयार्थं प्रवृत्तिरेव नोदेयतीति भिया तदुपेक्षणमिति च युक्तम् ।

यत्तु—“ असति बाधके स्मर्तृभेदो ग्रन्थभेदप्रयोजक इति नियमः । यत्र पुनरेकस्मिन्नेव ग्रन्थे स्मर्तृभेदः प्रत्यक्षसिद्धस्तत्र प्रत्यक्षदर्शनेन विरोधान्मा नाम प्रवर्ततामुक्तनियमः ” इति;

तत्र वदामः—; किमर्थं केन चाऽयं नियमः कल्पितः ? उभयथा च हि पश्यामः—एकेन कर्त्राऽनेकग्रन्थप्रणयनं बहुभिरेकग्रन्थप्रणयनं चेति; तत्र च कर्त्रैक्यं ग्रन्थैक्यप्रयोजकमिति वा कर्तृभेदो ग्रन्थभेदप्रयोजक इति वा नियमकल्पनमशक्यमनावश्यकं च । यथा खलु कर्त्रैक्यं ग्रन्थैक्यप्रयोजकमिति नियमो व्यभिचारेण न शक्यते कल्पयितुम्, तथैव कर्तृभेदो ग्रन्थभेदप्रयोजक इति नियमोपि व्यभिचारादेव न शक्यते कल्पयितुम् । स्यादेतत्—यदेकेन कर्त्रा प्रणीतानां ग्रन्थानां बहूनां यथोपलब्धिर्न तथा बहुभिः कर्तृभिस्सम्भूय प्रणीतानां ग्रन्थानां बहूनामुपलब्धिरिति; तावता को लाभो हानिर्वा । सति कारणे बहुभिरपि सम्भू-

यैको ग्रन्थो निर्मीयत इति त्वनुभवसिद्धम् । उक्तनियमाऽकल्पने च न कामपि हानिं पश्यामः । एकेन कुलालेन बहवो घटकरकादयः पदार्था निर्मीयन्ते, बहुभिश्च सम्भूय रथप्रासादादयः । एवं च, एककर्तृकानेकवदने ककर्तृकस्यैकस्यापि वर्तमानतया—एककर्तृकत्वस्याऽनेकतायामिवाऽनेककर्तृकत्वस्याप्येकतायां बाधकत्वं न कल्पयितुं शक्यम् ।

यत्तु— “ वामनजयदेवादिभिरिव समुच्चित्यैव जैमिनिवादरायणाभ्यामपि परस्परसाहाय्येनैव यदि शास्त्रमिदं रचितं स्यात्तर्हि ब्रह्मविचारानन्तरमप्यपशूद्राधिकरणं वितथमेव सम्पद्येत ; नहि कर्मिणामेव ब्रह्मविद्याधिकारसिद्धान्तमभ्युपगच्छतां भवतां मते अकर्मिणामनुपनीतानां च शूद्राणां तदधिकारसम्भावना सम्भवति । वचनमात्रेण तु मध्वादिविद्यासु अकर्मिणामपि देवानामधिकार इति खलु भवतामभिमतम् । अन्यथा कर्मब्रह्मविद्ययोरेकफलत्वानुपपत्तेः । कथमेवं सति तद्दृष्टान्तेन शूद्राधिकारश्शङ्क्यते ”—इति;

अत्र वदामः—; यदि पूर्वकाण्डीयापशूद्राधिकरणसमानशरीरमेवोत्तरकाण्डीयमपि तत्स्यात्तदा स्यादपीयमाशङ्का; नचैवमस्ति । तत्र हि अग्निहोत्रादिकर्मसु चतुर्णां वर्णानामधिकारः ? उताऽपशूद्राणां त्रयाणां वर्णानां मिति विचारः । यद्यपि विद्यारहितस्याऽग्निहोत्रादिष्वधिकारो न सम्भवति; अध्ययनस्योपनयनाङ्गकम्, अथापि क्रतुविध्याक्षिप्तया अविहिताध्ययनेनोपायान्तरेण वा सम्पादितया विद्यया युक्तश्शूद्रोऽप्यधिक्रियेत—इति पूर्वपक्षः । क्रतुविधयो विहिताध्ययनजन्यविद्यावतोऽधिकारिणो लब्ध्वा न शूद्रस्य विद्यामक्षिपन्तीत्यविद्यस्य आधानाभावेनाऽन्येकस्य च शूद्रस्य नाग्निहोत्रादिष्वधिकारस्सम्भवतीति च सिद्धान्तः । शारीरकापशूद्राधिकरणे तु ब्रह्मविद्यायां शूद्रस्याधिकारोऽस्ति न वेति विचारः । यद्यप्यग्निविद्यासाध्येषु कर्म

स्वनमिविधस्य शूद्रस्य नाधिकारः, तथापि ब्रह्मविद्याया मनोवृत्तिमात्रत्वेन तत्राधिकारस्सम्भवति—नित्यनैमित्तिककर्मसापेक्षत्वेप्युपासनस्य तत्तद्वर्णाश्रमोचितकर्मणामेवापेक्षिततया शूद्रस्यापि स्ववर्णोचितद्विजशुश्रूषादिकर्मणां सत्त्वेन तैरेवोपासनसिद्धेस्सम्भवः, 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकलस' इति निषेधश्चाऽमिविद्यासाध्ययज्ञादिकर्मविषय एव, ब्रह्मस्वरूपादिज्ञानञ्च इतिहासपुराणादिश्रवणेनापि सम्भवति ; विशेषतश्च संवर्गविद्यायां शूद्रस्यापि ब्रह्मविद्याधिकारश्शूद्रेत्यामन्त्रणेन प्रतीयते ; अतश्शूद्रस्याप्यधिकारस्सम्भवतीति पूर्वपक्षः । अध्ययनविधिसिद्धस्वाध्यायाधिगतज्ञानस्यैव ब्रह्मोपासनोपायत्वात् इतिहासपुराणश्रवणानुज्ञानसत्त्वेपि तस्य पापक्षयादिफलमात्रार्थतया तन्मात्रमूलकज्ञानस्यानुपायत्वात्, संवर्गविद्यायां शूद्रेत्यामन्त्रणसत्त्वेपि तत्रत्यशूद्रशब्दस्य यौगिकस्य जातिशूद्रपरत्वाभावेन तत्र शूद्रस्याधिकाराप्रतीतेश्च न शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारस्सम्भवतीति सिद्धान्तः । अत्र च कर्मिणामेव ब्रह्मविद्याधिकार इति सिद्धान्तमङ्गीकृत्यैव शूद्रस्यापि स्ववर्णाश्रमोचितकर्मसम्भवात्तस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारस्सम्भावितुमर्हतीत्येवाशङ्का । संवर्गविद्यायां शूद्रेत्यामन्त्रणेन शूद्रस्यापि ब्रह्मविद्यायामधिकारः श्रुत्यैव प्रतीयत इति च शङ्काया बीजं च । कर्ममीमांसीयाऽपशूद्राधिकरणे चाऽमिसाध्यकर्मस्त्वेव शूद्रस्यानधिकारो निर्णीतो नानमिसाध्येष्वपि कर्मसु । अग्निहोत्रादिकर्माण्यधिकृत्यैव तत्र चिन्तितमिति स्पष्टं शाबरे 'चातुर्वर्ण्यमविशेषात्' इति सूत्रव्याख्याने । एवं ह्यहं तत्र भाष्यकारः—'अग्निहोत्रादिकर्माण्युदाहरण' मिति । 'निर्देशाद्वा त्रयाणां स्यादग्न्याधेये ह्यसम्बन्धः क्रतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यात्रेयः' [६-१-२६] इति सूत्रे चाग्न्याधाने त्रयाणामेव वर्णानां ब्राह्मणादीनां निर्देशाच्छूद्रस्याधाने श्रुत्यभावेनाऽऽधानाभावादनभिकश्शूद्र इत्यभिमतो ब्राह्मणादीनेवाधिकृत्य क्रतुविधयः प्रवर्तन्त इत्युक्तम् । शारीरकापशूद्राधिकरणे च मनोवृत्तिमात्ररूपब्रह्मविद्यायामनधिकारस्समर्थित इति न काचिदनुपपत्तिर्दृश्यते ।

यदपि—कर्मब्रह्ममीमांसयोः प्रतिपाद्यभेदाच्छास्त्रभेदापादनम्; तत्र यदि सामान्यतः प्रतिपाद्यभेदमात्रस्य शास्त्रभेदापादकत्वं, विवक्षितम्, तर्हि प्रत्यध्यायं प्रत्यधिकरणमपि प्रतिपाद्यभेदस्य विद्यमानतया एकस्या अपि मीमांसाया अनेकशास्त्रत्वापत्तिः । परस्परविरुद्धप्रतिपाद्यकर्तृ यदि विवक्षितम्, तर्हि तन्नास्त्येव कर्मब्रह्ममीमांसयोः, प्रतिपाद्ययोः कर्मब्रह्मणोः परस्परं विरोधविरहात् । विरुद्धनानार्थप्रतिपादकग्रन्थभागानामेकशास्त्रान्तर्गतत्वं च सर्वदर्शनसंग्रह सर्वसिद्धान्तसंग्रहादिषु दृष्टम् । असङ्गतार्थप्रतिपादकत्वं पूर्वोत्तरभागयोरित्यपि न; कर्मब्रह्ममीमांसयोस्सङ्गतिविशेषेण विशिष्टक्रमत्वस्य भाष्यादिषु बहुधा प्रतिपादितत्वात् ।

पूर्वोत्तरमीमांसयोः फलभेदेन भिन्नशास्त्रत्वसाधनमप्ययुक्तम् । शास्त्रस्य साक्षात्फलमर्थनिर्णयरूपम्, तत्र यद्यवान्तरभेदो विवक्ष्यते, स च प्रत्यध्यायं प्रत्यधिकरणञ्चाऽस्तीति न तस्य भिन्नशास्त्रत्वापादकत्वम् । पूर्वोत्तरभागयोर्वेदार्थनिर्णयरूपं चैकमेव फलं सम्भवत्येव । कर्मस्वरूपादिनिर्णयत्वब्रह्मस्वरूपादिनिर्णयत्वरूपं वैलक्षण्यं त्वकिञ्चित्करं शेषशेषिनिर्णयत्वादिवत् । परम्परया फलं च ब्रह्मप्राप्तिरूपमुभयोरेकमेव, कर्माङ्गकब्रह्मोपासनस्य ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात् । अत एव हि भगवता—‘ एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ’ इति साङ्ख्यशब्दितज्ञानस्य योगशब्दितस्य कर्मणश्च फलैक्येनैक्यं विज्ञेयतया प्रतिपाद्यते ।

यत्तु—‘मोक्षोपयोगिनामपि कर्मणां यथा न मोक्षाधिकृताधिकारित्वं तथाऽन्यत्र विस्तर इत्यधिकृताधिकाराभावाच्छेषशेषिभावाभावाच्च न कर्मब्रह्मणोः क्रमविवक्षेति भगवत्पादोक्तं समीचीनमेव ’—इति ;

तत्र वदामः—‘ धर्मेण पापमपनुदति ’ ‘ कषाये कर्मभिः पके कृतो ज्ञानं पवर्तते ’ इत्यादिभिश्शास्त्रैः कर्मणां विरोधिपापनिरसनद्वारेण

ज्ञानोपयोगित्वं प्रतिपन्नम्, मोक्षाधिकृत एव च ज्ञानविरोधिपापनिवर्हणेन ज्ञानसम्पादनाय प्रयतते, ततश्च मोक्षाधिकृताधिकारित्वमकामकर्मणां सिद्धम् । काम्यानां कर्मणां त्याग एव सन्न्यास इति च भगवानगासीत् । विस्तरेण चायमर्थो निरूपितोन्यत्र बहुभिराचार्यैरेति नात्र विस्तृणीमहे ।

एवञ्चाऽज्ञाङ्गिभावेन शेषशेषिभावश्च सिद्धो भवति । क्रमश्च वश्यक स्तेषामपि, ये कर्मब्रह्मणोऽशेषशेषिभावं नाभ्युपगच्छन्ति । तेपि ब्रह्मविचारस्य वेदाध्ययनानन्तर्यमभ्युपयन्त्येव । तच्च व्रतनियमविशेषादियुक्तेन कर्तव्यम् । अध्ययनधर्माः केचन पूर्वकाण्डे निरूपितास्सन्ति, गृहस्थब्रह्मचारि-साधारणधर्माश्च केचित्तथा । तद्विचारश्च ब्रह्मचारिणोऽप्यावश्यक एव । न खलु गृहस्थानुष्ठेयधर्माणामेव विचारपूर्वकं निर्णयः कर्तव्यो न ब्रह्मचार्यनुष्ठेयधर्माणामिति कोपि नियमोस्ति । ब्रह्मचर्यं च मुमुक्षुमात्रस्य नियतम्, अन्यथाऽध्ययनपरम्परया ब्रह्मजिज्ञासाया एवानुदयप्रसङ्गात् । एवं च कर्मब्रह्मणोः पौर्वापर्यरूपः क्रमोपि सिद्धः ।

यदपि—‘ नहि कर्मब्रह्मजिज्ञासयोः शेषशेषिभावः प्रमाणान्तरेण चोदितः । ‘तमेतं वेदानुवचनेन’ इति श्रुतिस्तु ‘महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः’ इति वचनैकवक्यतया पुरुषसंस्कारद्वारा कर्मणां विविदिषोपयोगमेव बोधयति, नत्वङ्गत्वम् । अत एव हि ‘ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागे नैके अमृतस्वमानशुः’ इति श्रुत्युपपत्तिः । त्यागशब्दो ह्यत्र सर्वकर्मसन्न्यासपर एव विवक्षितः । ‘ सर्वधर्गान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेत्’ इति स्मृतेः— इति ;

अत्रोच्यते—; ‘ असिना जिघांसती ’ त्यादिष्वस्यादीनां हननादि साधनत्वमिव ‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन’ इत्यत्रापि यज्ञदानादीनां वेदनसाधनत्वे स्पष्टमेव प्रतीयमाने विविदि

षोपयोगबोधकत्वं वाक्यस्यानुपपन्नम् । असेहन्नसाधनत्वसत्त्वादेव ह्यसिना जिघांसतीति प्रयुज्यते । न खल्विच्छायां तत्राऽसेरुपयोगं कोपि मन्यते । तद्वदत्रापि यज्ञादीनां वेदनसाधनत्वमेव मुख्यतया शब्देन प्रतिपन्नं केन वार्यते । 'विद्यां चाऽविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते' इति श्रुतिश्चाऽङ्गाङ्गिभावापन्नयोर्विद्याविद्ययोर्ज्ञानकर्मणोरमृतत्वप्राप्तिहेतुत्वं प्रतिपादयन्ती स्थिरीकरोत्यमुमर्थम् । 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु' रित्यत्र च त्यागशब्दार्थो 'न्यास इत्याहुर्मनीषिण' इत्याद्युक्तात्मसमर्पणरूपाशरणागतिरेव । 'सन्न्यासस्त्याग इत्युक्तश्शरणागतिरित्यपी'ति शरणागतेस्त्यागशब्दवाच्यत्वावगमात् । सा च न सर्वकर्मत्यागरूपेत्यन्यत्र विस्तरशोऽवगन्तव्यम् । कर्मप्रजाधनैर्ब्रह्मप्राप्त्यभावकथनं च तेषां साक्षात्साधनत्वाभावादेव । तेन ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गकत्वं प्रमाणान्तरप्रतिपन्नमविरुद्धम् ।

'सर्वधर्मान्परित्यज्ये' त्यत्रापि न कर्मणामात्यन्तिकत्यागो विवक्षितः, 'त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधस्संप्रकीर्तितः' इत्यादिनाऽध्यायारम्भे सात्विकादिभेदेन त्रिविधं त्यागं निरूप्य 'यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्' इति यज्ञादीनामत्याज्यतामुक्त्वा 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्' इति कर्मानुष्ठानप्रकारमुक्त्वा, 'नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः' इति कर्मणामात्यन्तिकत्यागं निन्दतो भगवतः 'सर्वधर्मान्परित्यज्ये' त्यत्र कर्मणामात्यन्तिकत्यागस्याभिप्रेतत्वकथनायोगात् । 'सर्वकर्माणि सन्त्यज्य' इति कर्मशब्दप्रयोगमुपेक्ष्य सर्वधर्मानिति धर्मशब्दं प्रयुज्जानस्य भगवतो धर्मशब्दार्थफलसाधनवस्तुत्यागस्येवाभिप्रेतताया युक्तत्वाच्च ।

एतेन—“ ‘ सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणो , इति स्मृति-
स्तु अज्ञाधिकृतं गौणमेव तं बोधयति, न तु मुख्यम् ।
अत एव ‘ यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ’
इत्यत्र कर्मफलत्यागिनस्त्यागित्वेन स्तुतिरुपपद्यते ”

इत्यादिकं समाहितम् । अज्ञस्य बुभुक्षोः कर्मफलत्यागलक्षणगौणत्यागस्या-
शक्यत्वाच्च । न हि बुभुक्षुमुमुक्षुभिन्नः कश्चिदज्ञो नामास्त्यधिकारी,
येनायं गौणस्त्यागः कर्तव्यः । बुभुक्षुस्तु कर्मफलाकाङ्क्षी न कर्तुमर्हति
कर्मफलत्यागलक्षणं गौणं त्यागम् । मुमुक्षुस्तु कर्मस्वरूपत्यागलक्षणं मुख्यं
त्यागं करोतीति कोयमज्ञो नाम गौणत्यागकर्ता ।

भवगवान् शङ्कराचार्यश्च सर्वसिद्धान्तसंग्रहे—

“ चतुर्दशसु विद्यासु मीमांसैव गरीयसी ।

विंशत्यध्याययुक्ता सा प्रतिपाद्यार्थतो द्विधा ॥ ”

इति विंशत्यध्याययुक्ताया मीमांसाया एकत्वं स्पष्टमेव कथयं स्तन्मताबल-
म्बिनामनेकशास्त्रत्ववादिनां मुखानि मुद्रयति ।

तदेवं कर्मब्रह्मादिचाररूपभागद्वयात्मकं मीमांसाख्यमेकफलकमेकं शा-
स्त्रमिति सिद्धम् ॥

इति श्रीकाञ्चीप्रतिवादिभयङ्करसिंहासनाधीश्वर-जगद्गुरु-

श्रीमदनन्तार्यस्वामिभिरनुगृहीता कर्मब्रह्ममीमांसयोरैक-

ग्रन्थसमर्थनपरा ऐकशास्त्रचमीमांसा नाम

कृतिस्समाप्तिमगमत् ॥

॥ श्रीः ॥

—३३३३३३३३—

